O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN`MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

«Tasdiqlayman»
O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor
________ A.Sh.Mamatyusupov

5A110902 – PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA YO`NALYSHI

BITIRUVCHISI UZAQOVA MUXARRAMNING

“O’SMIRLARDA DESTRUKTIV XULQ KO’RINISHLARINI SHAKLLANISHI PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKASI VA KORREKSIYASI”

mavzusidagi

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI

Ish ko‘rib chiqildi va himoyaga tavsiya etildi

Psixologiya kafedrasi mudiri:

Ilmiy rahbar:
__________p.f.n. T.Suleymanova

__________ dotsent M.Xalimova

ANDIJON – 2016

Режа

I-БОБ. ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ МУАММОСИНИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАНИШИ

2.1. Ўсмирлик даврида деструктив хулқ кўринишлари муаммосини ўрганилганлик холати.

1.2. Деструктив хулқ-атворли ўсмирлар ижтимоий-психологик диагностикаси хусусиятлари.

1.3. Девиант хулқли ўсмирлар шахсий ривожланиши ва хулқ-атворининг психологик коррекцияси.

II-БОБ. ЎСМИРЛАР ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФНОМАСИ.

2.1. Деструктив хулқли ўсмирларнинг ёшига ва ижтимоий-психологик ҳолатларига оид хусусиятлари.

2.2. Ўсмирлик даврида девиант хулқ-атворнинг деструктивликни келтириб чиқарувчи психологик хусусиятлари

2.3. Ўсмирларда деликвент хулқ кўринишлари намоён бўлиши

2.4. Агрессия -ўсмир шахсида деструктив хулқ турларини шакллантирувчи омил сифатида

III-БОБ. ЎСМИРЛАРДА ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИНИ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Тадқиқотнинг бориши

3.2. Ўсмирларда дестркутив хулқ кўринишларини олдини олиш психологик профилактикаси

Хулоса.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Муаммонинг долзарблиги:

Президентимиз томонидан мустақилликдан сўнг таъсис этилган биринчи давлат нишони “Соғлом авлод” ордени бўлди. 2016 йилни мамлакатимизда “Соғлом она ва соғлом бола авлод йили” деб эълон қилингани ҳам бежиз эмас. Чунки мустақил давлатмизнинг эртанги куни, унинг тараққиёти кўп жиҳатдан ўсиб келаётган авлодни соғлом бўлишига, оналик ва болаликнинг қандай муҳофаза қилинишига боғлиқдир. Бу ўз навбатида Ватанимизнинг келажаги бўлган фарзандларимизнинг жисмоний, ақлий ва маънавий камол топиши учун қулай шарт-шароитлар яратишни тақазо этади.

Зеро Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, мустақил Ўзбекистоннинг янги кишисини тарбиялаш давр талабидир.

Ўсмирлик даврида деструктив хулқ кўринишлари психологик диагностикаси ва коррекцияси мавзуси назарий ва амалий жихатдан долзарб бўлган муаммолар сарасига киради

Ўсмирлар деструктив хулқ кўринишлари муаммоси бўйича психологик адабиётлар тахлили асосида ўсмирлик даврида турли экстремал вазиятларга нисбатан ўта сезгирлигини қайд этганда ушбу вазиятларга нисбатан ноадекват реакцияни турли ижтимоий муносабатлар жараёнида юзга келишини кузатилгин. Ушбу муносабатлар позитив характерда: бадиий техник,илмий ижодий ва хоказо. Негатив ичкилик ,наркомания, дайдилик ўз жонига қасд қилиш каби салбий хулқ кўринишларини намоён бўлишига олиб келади.Ўсмирлар томонидан ахборотларни идрок этишда уларнинг тенгдошлари ,видеофильмлар, реклама роликлари ва бошқа ахборот каналлари орқали олинган турли тоифадаги ахборотларга нисбатан ўз ватида психологик профилактика тадбирларини ўтказилмаганлиги уларда деструктив ҳулқ кўринишларини шаклланишига олиб келади

Муаммонинг ўрганилганлик холати:

Илмий адабиётларда деструктив характерга эга бўлган девиациялар психологик (А.Е. Личко, В.С. Битенский), шахсий (В.Д. Менделевич, К.С. Лисецкий, С.В.Березин) ижтимоий (Дж.А. Соломзес, В. Чеурсан, Г. Соколовский),тиббий (Н.Н. Иванец, М.А. Винникова).муаммо сифатида кўрилади. Анциферова Л.И., Ахромова А. Г.лар дестркутив хулқли ўсмирларга жиноят мотивациясининг ўзгарувчанлиги хослигини таъкидлайдилар. Бу хулқ турида агрессивлик,бешавқатлик,маълум бир маконни назорат қилишга интилиш,хасад хислари ўрнаша боради

Ўзбек психолог олимларидан М Г Давлетшин,Ғ Шоумаров , Т Туляганова, Г самаров вабошқалар ўсмирлик даврида тарбияси қийинлик ва деструктив хулқ муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борганлар

Диссертация ишининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация иши Андижон Давлат университети психологиякафедраси илмий тадқиқот ишлари режалари,Андижон вилояти “Оила” илмий-амалий Марказининг истиқболли режалари ҳамда “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” нинг амалга оширилиши борасида олиб бораётган бир қатор илмий тадқиқотлар режалари билан узвий боғликдир. **Диссератацион тадқиқотнинг илмий методологик асосини**, Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги қонунини. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури Президентимиз И А Каримовнинг баркамол авлод тарбияси борасидаги ғоялари, хамда бевосита мулоқот пайтида инсоннинг инсон томонидан идрок қилиниши ва тил топишишининг умумий қонуниятлари тўғрисидаги назарий ва амалий ёндашувлар , рус психологлари Выготский Л.С.; Леонтьев А.Н.олий психик функцияларни мураккаб бошқарув жараёни сифатидаги назариялари , Лурия А.Р. ва Рубинштейн С.Лларнинг ., шахсдаги ,интеллектуал аффектив жараёнларнинг ўзаро боғлиқлиги назариялари А.А. Бодалев Г.М. Андреева В. Брудний, А.И. Донцов, Т.Б.Маматқулов, Х.Т.Икрамов, Ш.Иномжонов, ГҚ Туляганова,. Д.Т.Саидов ва бошқаларнинг тадқиқиот мавзуи бўйича изланишлари ташкил қилади

Диссертацион тадқиқот мақсади: -Ўсмирлар ўртасида деструктив хулқ кўринишлари психологик диагностика ва коррекция методаларини таснифлаш

Диссертацион тадқиқот вазифалари: -Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишларини психологик диагностикаси ва коррекцияси муаммоси бўйича илмий психологик адабиётлар ва оммавий ахборот воситалари материалларини ўрганиш, амалий тавсияларни асослаш .

-Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишларини намоён бўлишига сабаб бўлувчи девиант ,деликвент, агрресив кўринишларини назарий таснифлаш;

-Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишлари психологик диагностика ва коррекция усуллаларини ўрганиш

-Ўсмирликда деструктив хулқ кўринишларини психологик диагностикаси асосида коррекцион машғулотлар олиб бориш

Илмий тадқиқотнинг объекти: 13 – 15 ёшдаги психологик диагностика жараёнида деструктив хулқга мойиллиги аниқланган 20 нафар ўсмир тажриба гурухининг аъзолари ва 20 нафар деструктив хулқга мойиллик аниқланмаган назорат гурухи ўсмирлари ташкил этди.

Илмий тадқиқотнинг предмети – Ўсмиирларда деструктив хулқ кўриншларини психологик диагностикаси ва коррекцияси методларини ўрганишдир

Тадқиқотнинг илмий фарази. Ўсмирлар деструктив хулқ кўрииншлари психологик диагностикаси ва коррекцияси тадбирларни мувоффақиятли амалга оширилиши мумкин агар :

–ўсмирнинг психологик ва педагогик хусусиятлари, оилавий тарбия усулларини билиш билан ўзаро алоқадорликда ўрганилса.

–Деструктив хулқ ҳақиқий мотив ва мақсадларини аниқлаш асосида ташкил этилса

–Ўсмирлар деструктив хулқга муқобил бўлган хулқий кўринишларни афзалликлари етарли даражада тушунтирилса

–Ўсмирларда ижобий ижтимоий фаоллик шакллантирилса

–Ўсмирларда ўз соғлиги ва келажаги учун масъуллик хиссини келтириб чиқарувчи иродавий хусусиятлар шакллантирлса

Тадқиқот методлари:

1. Ўрганилаётган муаммо бўйича илмий психологик педагогик адабиётлар ,оммавий ахборот воситалари материаллари ўрганиш
2. Сухбат.
3. Кузатиш.
4. Ўсмирларда девиант хулқ кўринишларини аниқлаш сўровномаси.
5. А.Е. Личконинг Патохарактерологик диагностик сўровномаси.
6. Агрессия даражасини аниқлаш бўйича Басса-Дарка сўровномаси.
7. Контент тахлил.

Ҳимояга олиб чиқилаётган ҳолатлар:

1. Ўсмирларда деструктив хулқ кўриншлари унинг ёш ва индивидуал хсусиятлари. Хавотирланиш даражаси,агрессия ўз-ўзига бахо бериш характер акцентуацияси холатлари деструктив хулқ кўриншларини намоён бўлиши сабабларидан бири саналади.
2. Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишларини психологик диагностикаси ва коррекцияси мавзуси долзарб бўлиб, психолог психиатр , педагоглар ,оила ва махалланинг ўзаро яқин хамкорлигида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ .
3. Ўсмирларда деструктив хулқ психологик профилактикаси жараёнида улардаги шахсидаги ижобий қирраларни ривожлантирш, ўз хаёти ва соғлигига нисбатан масъулият хиссини таркиб топтириш, келажак истиқболли режаларни тузиш ва уларга интилишда ўз куч ва қобилиятларига ишониш каби шахс хусусиятларини таркиб топиши асосида амалга оширилади.
4. ,Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишлари намоён бўлишини олдин олиш бевосита ижтимоий адаптация даражасини юксалтириш, психологик

химоя механизмларини фаоллаштириш асосида ташкил этилиши профилактик чора тадбирлар самарасини оширади.

Муаммонинг назарий жихати деструктив хулқ кўринишларини диагностикаси ва коррекцияси методларини қўлланилиши сохаларидаги натижалар самараси аниқланишига қаратилади

Муаммонинг амалий жихати деструктив хулқ кўринишлари статистик маълумотлари тахлилида ўсмир ёшлар ўртасида жарохатланиш турли касалликлар[асаб психик жарохатланишлар]суицидал хулқ кўриншларини намоён бўлиши, жиноий жавобгарликларга тортилиш холатлари кўпайиб бормоқдалигини кузатишимиз мумкин

Тадқиқот ишининг илмий янгилиги Диссертацион тадқиқот жараёнида олиб борлган диагностик ва коррекцион ишлар ўсмирларда деструктив хулқ кўриншлари психологик профилактикаси ташкил этишда илми методологик амалий ёндошувлар мажмуини ёритилганлигида акс этади

Тадқиқот босқичлари Тадқиқот иши 2015-2016 йиллар давомида олиб брилиб 4 босқичда амалга оширилди.

Биринчи босқичда ўсмирлик даврида деструктив хулқ кўринишларини муаммоси бўйича замоанвий илмий методик психологик адабиётлар тахлили ўтказилди аниқловчи ва шакллантирувчи эксперимент методикалари ,ўтказилиш вақти аниқланди

Иккинчи босқичда ўсмирларнинг хулқий хусусиятлари ўрганилди Белгиланган профилактик ва коррекцион дастурларга ўзгаришлар киритилди.аниқловчи эксперимент натижалари умумлаштирилди.

Учинчи босқичда Аниқловчи эксперимент натижалариўрганилган холда корекцион ишлар олиб борилди Ўқитувчилар ва ота оналар билан эксперимент натажалари тўғрисида сухбат олиб борилди.

Тўртинчи босқичда амалий тавсиялар келтирилди.

Диссертация ишининг ҳажми: Дисертация иши 80 сахифа, 3боб 7 банддан иборат.

I-БОБ ЎСМИРЛИК ДАВРИДА ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ МУАММОСИНИ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАНИШИ.

2.1. Ўсмирлик даврида деструктив хулқ кўринишлари муаммосини ўрганилганлик холати

Инсон хулқида жамиятда қабул қилинган меъёр ва мезонлар ижтимоий тараққиёт жараёнида шаклланган , ижтимоий тараққиёт омилларидан бирига айлангандир. Ушбу меъёр ва мезонлар нафақат ижтимоий барқарорликка ,балки индивиднинг ўзини ҳам рухий баркрорлик ва тараққиёти учун зарурдир. Жамиятда ахлоқий маънавий маданий хулқ кўриншлари шаклланиш , ушбу талабалар даражасидан оғиш масалалари қадимдан алломаларимиз томонидан алохида эътибор бериб келинган

Ахлоқий меъёрлардан оғиш муаммолари, Абу Наср Ал Форобийнинг «Бахтга эришув йўлини кўрсатувчи китоб», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг ҳикматлари», «Фозил одамлар шаҳри» сингари асарларида кўтарилган. Аллома ўз қағ рашларида фазилатга жуда катта ўрин беради. Арастуга ўхшаб, у ҳам фазилатларни икки қисмга ғ фозоил нутқия [ақлғидрокка асосғ ланган фазилатлар] ва фазоил хулқия [хулқий фазилатлар]га ажрағ тади ҳамда уларнинг ўрталик хусусиятларини таъкидлаб ўтади. Буюк ватандошимизнинг фикрича, инсонга уни гўзал амаллар қилиш учун йўналтирадиган одат маҳсули бўлмиш етук хулқ лозим. Хулқнинг яхшилиги хаттиғҳаракатларда меъёр қай даражада сақлангани билан боғланади.

Яна бир шарқ алломаси Абу Райҳон Беруний ўз асарларида инсонлар ва халқларнинг ижобий ёки салбий урфғодатлари, хулқғатворининг шаклланишида табиий муҳитнинг ҳамда жуғрофий омилларнинг аҳамиятини кўрсатиб берди. Ибн Синонинг ахлоқий қарашлари асосан «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тўғрисида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида киғ тоб», «Турар жойлардаги тадбирлар”сингари асарларида ва ўз за

мондошлари билан олиб борган мунозарағёзишмаларида ўз аксини топган Юсуф Хос Ҳожиб томонидан инсон хулқ атворига нисбатан ўзига хос ёндашувдаяхши хулқ ҳам, ёмон хулқ ҳам, икки хил бўлиши мумкин: туғма ва ижтимоий муҳит натижасида шаклланган хулқ. Юсуф Хос Ҳожиб ахлоқий-фалсафий қарашлари

бугунги кунда ҳам ўз қадрини йўқотмаган, чунки у умуминсоний,маънавий негизларни ўргатади. Алломанинг ўгитларига таянган ҳолда биз ҳам ёш авлодни

шундай руҳда тарбиялашимиз лозим. Зеро, жамиятда ахлоқ одоб йўқолса жамиятда маънавий жиҳатдан камбағал инсонлар оммаси вужудга келади Хитой файласуфи Сюньзақ ва қадимги юнон файласуфи Афлотун инсонда бузғунчилик сари ундовчи хусусиятлар мавжуд эканлиги таъкидлаганлар.

Инсондаги деструктив хулқ табиати хозирга қадар психология фанида хали яхши ўрганилмаган муаммолардан бири саналади Бу муаммо 20 асрнинг ўрталарида шаклланган.

Деструктив хулқ— жамиятда қабул қилинган ижтимоий хулқ кўринишларига зид бўлган,ҳар қандай муқобил фикрларни инкор этишга йўналтирилган хулқ кўринишлари.

Деструктив хулқ нафақат инсонда маълум бир ижтимоий муаммоларни,балки унинг жисмоний соғлигида ҳам муаммоларни келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин.

Деструктив хулқ 2 асосий турларда намоён бўлади [21,27]

1. Делинквент тур —жамиятда қабул қилинган ижтимоий хуқуқий меъёрларга крама қарши бўлган хатти — ҳаракатларга хулқнинг ийўналганлиги[маиший оилавий низолар,йўл транспорт ходисалари,қўполлик…]

2. Девиант тур —жамиятда қабул қилиинган ахлоқий меъёрларга қарама —қарши хулқиё кўри ншларни намоён этиш [алкоголизм,суицид наркомания…]мехр мухаббатга эга бўлмаганлиги.

Деструктив хулқнинг барча кўринишларида инесоннинг маълум бир химоя реакциялари сифатида юзага келса да бироқ нерв системасида бузилишлар билан боғлиқ бўлиши мумкин.Деструктив хулқ болаликдаги салбий эмоционал кечинмалар,ота онанинг болага нисбатан эмоционал совуққонлиги натижасида зарур вақтларда улардан етарли даражада мехр мухаббатга эга бўлмаганлиги, наслий омиллар бўлиши ҳам мумкин.

Бундан ташқари қуйидаги сабаблар ҳам алохида эътибор талаб қилади:

- Психик соғломлик холати хаёт давомида қўзғовчи омиллар таъсирида ўзгариб туриши мумкин
- Жисмоний соғломлик холати Хаёт давомида кескин ёмонлашиш мумкин натижада инсон хеч қандай қонун қоидаларга бўйсунишни хохламай қолади
- Касбий сохада мувоффақиятсизликлар Бу холатларда инсон ўзининг нотўкислигини , қўйилган талабаларга жавоб бера олмаслигини хис этади

Натижада ўз ўзига бахо бериш даражаси пасаяди, ижтимоий мавқеини йўқотади ,ўзига билдирилган эътирозларни адолатсиз деб қабул қилади.

- Маиший моддий муаммолар.
- Алкогол ёки наркотик моддаларни истемол қилиш.

3. Фрейд инсон хулқига 2 асосий инстинкт : Эрос – хаёт иснтинкти ундаги қувват [[«либидо»] хаётни сақлаш , қайта тиклаш га йўналтиради ва Танатос – ўлим инстикти ,ундаги қувват хаётни вайрон қилиш ва тўхтатишга йўналтиради [суицид] Танатос асосини Фрейд барча биологик хаёт фармалари учун умумий бўлган биологик механизм ташкил этади дебхисоблаган ҳар бир организм ўзидаги асабий қўзғолувчанликни имкон қадар пасайтиришга харакат қилади ўлим барча ички қўзғолувчанликни умуман йўқотади ,шунинг учун барча тирик организмлар ўлимга интиладилар Лекин организмнинг мутлақ осойишталикка интилишига хаёт инстинкти қаршилик кўрсатади Фрейд бўйича инсон хулқи ушбу икки инстиктнинг ўзаро муносабатлари натижасида шаклланади Деструктив хулқ барча инсонлар учун хосдир 2 айрим инсонларда бу хулқ шунчалик кучли ки уарнинг жамиятдаги ўрнини ва хулқини белгилайди Фрейд бўйича инсондаги

деструкти қувватга нисбатан беътибор бўлиб бўлмайди Агар Тнатос қувати ташқарига йўналтирилмаса индивиднинг ўзини халок қилиши мумкин Деструктив қаватни вайрон қилувчи харакатлар билан боғлиқ бўлмаган катарсис –экспрессив харакатлар тшқинлик қилиши мумкин.

Фрейд таълимотини таниқли психолог ва психотерапевт Э. Берн қўллаб қувватлайди .Лекин ушбу тадқиқиотчилар фақат деструктив хулқ кўринишларини чуқур тахлил қилмаган холади деструктив тенденцияларни таъкидлайдилар.

Е.В Змановская 3 турдаги хулқий оғишларни келтиради: антисоциал (делинквент), асоциальное (аморал), аутодеструктив (ўз –ўзини вайрон қилувчи).

Сидоров Н.Р. девиант хулқ сифвтидв индивиднинг шахслараро муносабатларини мунтазам бузишга қаратилган "турғун деструктив "хулқ кўриниши деб бахолайди Ўсмирлар жиноятчилигини ўрганган психолог А.И.Долгованинг таъкидлашича, ҳуқуқбузарлик қилишдан аввал ўсмирни хулқ атворида меъёрдан кескин чекинишлар бўлиб ўтади. Муаллиф девиант хулқли ўсмирлар учун хос бўлган 2 тоифа меъёрий чекинишларни ажратиб кўрсатган:

• зўрма зўраки ва худбинона тоифадаги ўсмирлар ўзини кучли, ҳозиржавоб, тенгдошларига ёрдамга шай қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Аммо бундай тоифа ўсмирларнинг ҳақиқат ҳақидаги хулосаси жиноятчи хулосадир. Улар характерида худбинлик, золимлик, жисмоний кучга ишониш, ноанъанавий гуруҳларни ёқлаш каби элементлар устувордир.

Аутодеструктив тиббий ва психологик меёрлардан четга чиқувчи шахс яхлитлиги ва тараққиётига тахдид қилувчи хулқ кўринишларини киритади,: суицидал хулқ,овқатга тобелик,фармокологик моддаларга нисбатан тобелик , фанатик тобелик,хаёт учун хавфли бўлган фаолиятга интилиш (спротнинг экастремал турлари).

Деструктивлик йўналишига кўра Змановская қуйидаги таснифни киритади

антисоциал (фаол ғдеструктив)

– просоциал (нисбатан деструктив , маълум бир маънода антисоциал ижтимоий нормаларга мослашаган)

– асоциал (пассивдеструктив)

–ўз–ўзини вайрон қилувчи (пассиваутодеструктив)

– ўз ўзини ўлдирувчи (активаутодеструктив).

Айрим тадқиқотчилар деструктивликни ижодиёт билан алоқасини таъкидлайдилар

Масалан В.Н. Дружинин деструктивликни 2 турини ажратади: 1]ижодий хулқ,янги мухитни яратувчи

2]Бузғунчи– дезадаптив хулқ атрофдаги мухитни вайрон қилувчи Ижодиёт ва деструктивликни ўзаро умумийлиги шундаки инсон табиатдан ва атрофдаги ижтимоий мухитдан ажралиб бегоналашиб қолади

Б. Карлоф ҳар бир ижодий актда ижодий элементи борлигини таъкидлайди ва 2 турдаги деструктив хулқни фақрлайди:

адаптив,инсондаги мавжуд имкониятлар билан боғлиқ креатив, яратувчи – бузғунчи]

Десструктив хулқ муаммоси билан таниқли америка оими Э Фромм шуғулулланган Ўзининг «Эркинликдан қочиш», «Инсон деструктивлиги анатомияси» асарларида ушбу муаммонинг ижтимоий маданий детерминантларига алоҳида эътиборини қаратган

Польшалик психолог Ю. Козелецкий фикрича ҳар бир инсонга «трансгрессия» –инсоннинг хозир эга бўлган кўрсаткичлари натижаларига қониқмасдан , янада кўпроқ натижаларга эга бўлишга интилиши ташкил қилади. Ю. Козелецкий конструктив,яратувчи трансгрессия –ижодийлик ва деструктив аввалгиларни йўқотишга қаратилган трансгрессияни фарқлайди

Д.И.Фельдштейннинг фикрича, девиант ўсмирлар ижтимоий суст, тажоввузкор, қизиққон, қўпол, «кўз ёш» тўкишга мойил бўлиб, кўплари алдоқчи, масъулиятсизлиги билан ажралиб туради. И.А.Семикашеванинг изланишлари бўйича бундай гуруҳ қатнашчилари отағонага ўхшаш хислатларга эга бўлиб, алоҳида инсонларни эмас, ўзи мансуб гуруҳни ҳурмат қилади.

Бундай ўсмирлар ўз характерларига масъулият сезмай, омма орасида ҳамғ ма қатори ҳаракатланади.

С.А.Кулаковнинг таъкидлашича, бундай хулқли ўсмирлар психотерапевтларнинг мижозидир, уларга аниқ ташхис қўйилмагандиру, аммо уларнинг кўпгина хислатлари меъёрий жиҳатдан бузилган. Аффектив соҳада ғ бу ҳиссий бўшанғ глик депрессия ва ҳаяжонга тез берилишдир. Маънони талаб қилиш соҳасида эркинлик, ҳимояланганликка бўлган эҳтиёжини ёпиб қўйилиши, референт гуруҳига хос бўлиши, когнитив соҳада хулоса қилишни рад этиш кузатилади.

Н.Ю.Максимованинг тадқиқотларидан шу нарса аниқландики, оғир тарбияли ўсмирларнинг ижтимоий психологик хусусиятларида салбий ҳолатларга олиб келувчи қуйидаги ички сабаблар ҳам бор экан, жумладан: синфдошлар билан мулоқотнинг қийин олиб бориғ лиши, хулқ –атвор меъёрларининг шаклланмаганлиги, ижтимоий меъёрлар ва хулқ-атвор қоидаларининг қадрини тушунмаслиги, инккор этиш, ўзи атроф оламни бир бутун деб тасаввур этаолмаслиги, педагогларнинг талаб ва таклифларини инобатга олмаслик, ўз-ўзига ўта баланд баҳо бериш, ота-она, ўқитувчи билан келишмаслик оқибатида ижтимоий тўғри ривожланмаслик.

А.Е.Личконинг айтишича, ўсмирларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари шу ёш учун хос бўлган қуйидаги хоссалар билан боғлиқ:

1. Тенгдошлари билан биргаликда гуруҳларга ажралиш. Вақт ўтган сари ўзларига зарар бўлувчи можаро ва саргузаштларга ўралашиб қолишлари. Ачинарлиси, бекорчи ўсмирлар бўш қолиб, кайфиятни кўтариш учун спиртли ичимликларни истеъмол қилиғ ши. Ўсмирлар баъзилари қизиқувчанликдан «катталардек бўлиш», бошқалари эса қолганларидан қолиб кетмаслиги учун ҳам ичишга рўжу қўядилар. Улар нафақат ўғил болалар, балки қизлар ҳам бўладилар

2. Имитация [ўхшатиш] бу доимо кимгадир тақлид қилишдир. Бундай ўсмирлар ўз тенгдошлари ёхуд катталарнинг хаттиғҳарағ катини такрорлайдилар. Атрофдагилардан бирортаси спиртли ичимғ лик, гиёҳванд

модда истеъмол қилса, унга тақлид қилувчилар кўпаяди. Кўпгина ўсмирлар ўзига “намуна” қилиб кино қаҳрамонини, актёрлар, созандаларни танлайдилар ва уларга тақлид қиладилар. Агарда тақлид қилинаётган қаҳрамон салбий

Мақсад	Хақорат,хафа бўлиш	Индивидга ёки у билан боғлиқ бўлган шахслар, нарсаларга зарар етказиш,ғазаб ва нафрат эмоцияларининг намоён бўлиши	Объектлар, тизимлар структурани бузиш.

қаҳрамон бўлса, унда отаҒона ва педагоглар турли нохушликларга тайёр туришлари даркор. Айниқса, “намуна” учун танланган инсон реал шахс бўлсаҒю, у ичкиҒ

3. ликбоз, гиёҳванд, жиноятчи бўлса, ундан жуда катта кулфатларни кутиш мумкин, чунончи, кўпгина гиёҳвандлар, катта пул кераклигиҒ дан турли жиноятларга ўралашиб қолишади.

4. Инкор реакцияси[қарама-қарши туйғу]. Ўсмирлар учун хос бўлган туйғу. Хулқнинг қарама-қарши хусусиятлари яқинларининг дил сиёҳлиги, шахсиятни хафа қилиши, талабларнинг бажарилишида намоён бўлади. Қарама-қарши руҳдаги ҳаракатлар кўпинча ота-она, катталарга қаратилган бўлади. Оилада муаммоли вазият юзага келганда, боланинг ички ва ташқи “мени” кичик ёки бўрттирилган ҳуқуқбузарликлар билан намоён бўлади. Бундай исҒ ёнкорлик руҳидаги ҳаракатларга отаҒоналарнинг болага нисбатан лоқайдлиги, шахс сифатида уни ҳурмат қилмаслиги, қизиқишлариҒ га тўсқинлик қилиши сабаб бўлади:

Йўналганлик	Ўзига ва атрофдагиларга нисбатан	Ўзига ва атрофдагиларга нисбатан	Ўзига ва атрофдагиларга нисбатан
Асосий турлари	1Позитив (ижодийлик) 2. Негатив 3.Ижтимоий-нейтрал	1.Конструктив (адаптив,меёърий). 2.Патологик: дефицитар ва деструктив	1.Ташқи деструктив 2ички деструктив
Ижтимоий меъёрларга нисбатанмуносабати	Конструктив турда шахс ижтимоий меъёрларга риоя қилади патологик турда бузғунчи	Ижтимоий меъёрлардан четга чиқиш	Ижтимоиймеъёрларга боғлиқ эмас доимий тарзда бузғунчиликка тайёрлик
Детерминация	Хулқи оғишганлик 1 Ташқи жисмоний мухит 2 Ташқи ижтимоий мухит шароитлари. 3 Ички наслий биологик ва конституционал мойиллик 4 Ички шахсий сабаб ва механизмлари билан боғлиқ	1Биологик омиллар 2. Психик омиллар 3.Ижтимоий омилар. 4Маданий омиллар	Индивидуал омиллар
Хулқ установкаси	Агрессив хулқ кўринишларини намоён	Хулқий оғишганлик хатти	Атрофдагиларини идрок

	этишга турғун установкаларнинг шаклланганлиги	харакатларини бажаришга тайёрлик холати	қилишда бахолашда,хатти харакатларида нисбатан деструктив яъни бузғунчилик хати харакатларини бажаришга тайёрлик холати

5. и
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19.
20.

21.

22.

23.

24.

Ота-онанинг боласига қўйган ўта юқори талаблари, уни “вундеркинд” – ўта юқори чўққиларни эгалловчи шахс қилишдек орзулари ҳам сабаби бўлади. Душманлик ҳиссини беркитиб, ўсмир катталарга бўлган норозилик, хафалигини, ундан руҳан бегонасирашини намоён қилади. У ўзига дўстларни ташқаридан излай бошлайди ва кўпинча ичувчи, чеғ кувчи тўдага кириб қолади.

Ривожланиш туйғуси (эмансипация) ўсмирнинг ўз эркинлиги, мустақиллиги учун кураши. У катталар назоратидан тезроқ озод бўлишни хоҳлайди. Уни қанча назорат қилишса, у шунча эркинликка талпинади. Бу ўсмирнинг қайсарлиги билан боғлиқ. Руҳан соғлом ўсмирлардан ўта қайсарлик хислатлари вақти билан ўтади. Агарда катталар ўта шафқатсизлик ва сўзсиз бўйсунишни сўрашса, унда ўсмирлар ўта кескин характер намоён қиладилар. Энг хавотирга соладигани шуки, ўсмирларнинг хатти-ҳаракати бундай ҳолатларда уйдан қочиш ва дайдичилик билан тугалланади.

Рад этиш туйғуси бу ўйинларга, овқат ейишга, уй ишлари, жамоат ишларига қўшилишини инкор этиш туйғуси. Бундай воқеликда ота-оналар ўсмирларнинг баъзиларига маълум бир тенгдошлари билан мулоқот қилишни рад этадилар. Ота-она ўз фарзандини ичувчи, чекувчи тенгдошларидан ҳимоя қилиш мақсадида бошқа мактабга, бошқа ҳудудга кўчиришга ҳам мажбур бўлади, натижада ўсмир ўз отағонасини тенгдошларидан ажратганлигида айблаб, улардан аразлайди

Агрессив Деструктив Девиант хулқ қиёсий тафсифи (Сидоров Н.Р Л. Берковиц,. Г. Аммон)

Агрессив Деструктив Девиант хулқ қиёсий тафсифи (Сидоров Н.Р Л. Берковиц,. Г. Аммон)

Индивид хулқ атворини тахлил қилишда ижтимоий хулқ установкаларини ўрганиш зарур

Психологияда установка индивид билан боғлиқ бўлган маълум бир ҳаракатларини идрок этиш бахолаш ва бажаришга бажаришга психофизилогик тайёрлик холати тушунилади

Деструктив хулқ кўринишларини намоён бўлишида негатив установкалар "шахснинг атрофдигиларнинг аксарига нисбатан салбий муносабатлари натижасида шаклланади С.П. Иванов ва В.В. Бойко тадқиқотларида деструктив установкаларнинг қуйиаги турлари ажратилади [11]

1.Атрофдагиларга нисбатан фикрлари ва хатти ҳаракатларида яширин бешавқатлик

2. Атрофдагиларга нисбатан очиқ бешавқатлик

3.Инсонлар ҳақида асосланган негатив фикрлар Маълум бир ижтимоий вазиятларда юзагаи келган холатлар асосида унга сабабчи бўлган инсонлар тўғрисида салбий фикрга эга бўлиш[ҳама шундай...].

4. Негатив факторлар юзасидан ўзининг шериклари ҳақида аосланмаган умумлаштиришлар қилиш

5.Атрофдагилар билан муносабтлар жараёнида негатиқ тажрибага эга бўлиш

Клейберг Ю.А ва А. Эллислар деструктив хулқ кўриншларини шакланишда «иррационал установкалар" тушунчасини киритганлар Иррационал установкалар уларнинг фикрича инсоннинг когнитив сохаларидаги бузилишлар натижасида юзага келади Романов В.В. криминологияда "жамиятга қарши устновка " тушунчасини киритди Бу тушунчага индивиднинг"агрессив бешавқатҳатти ҳарактларни қилишга ички тайёрлик холати деб таърифлайди

1.2Деструктив хулқ-атворли ўсмирлар ижтимоий- психологик диагностикаси хусусиятлари

Психологик диагноз (diagnosis - грекча, аниқлаш, билиш деган маънони англатади) - шахс индивидуал-психологик хусусиятларининг хозирги холатига бахо бериш, ривожланишини олдиндан айтиб бериш (прогноз қилиш) ва

психодиагностик текширув вазифаларидан келиб чиқиб, тавсиялар ишлаб чиқишга қаратилган психолог фаолиятининг сўнгги натижасидир[15] . Психодиагностик тадқиқотлар амалиётида психологик диагноз қўйишнинг 3 босқичи фарқланади: Симптоматик диагнозда дастури мавжуд ҳар қандай комютер технологичяси орқали бажариши мумкин бўлган тадқиқотда олинган натижалар қайта ишланади. Этнологик диагнозда келиб чиқиш сабаблари бирор хусусиятнинг мавжудлигини эмас, балки унинг вужудга келиш сабаблари ҳам ҳисобга олинади. Типологик диагнозда синалувчи шахс тузилишида олинган натижаларнинг аҳамияти ва ўрни аниқланади.[1]Психодиагностика психологиянинг илмий ва амалий жабҳаларидан ташқари унинг бошқа соҳаларида кенг қамровда қўлланилади. Масалан, тиббий психология, патопсихология, инженерлик психологияси, меҳнат психологияси каби инсоннинг психологик хусусиятларини билиш талаб қилинадиган барча соҳаларда фойдаланилади. Илмий ва амалий психодиагностика қайд этилган барча ҳолатларда ҳам ўзига хос муҳим вазифаларни ҳал этади. Уларга қуйидагилар киради:

1. Инсондаги мавжуд бирор психологик хусусият ёки хулқ-атвори ҳолатини аниқлаш;

[1] Матмуратова.Н.Б. Психодиагностика фанидан маърузалар матни. - Т., 2000й.

2. Мазкур хусусиятнинг шаклланганлиги, яъни унинг миқдорий ва сифатий кўрсаткичларда намоён бўлиши даражасини ўрганиш;

3. Зарур бўлган ҳолдагина шахснинг ташҳис қилинаётган хулқ-атворидаги психологик хусусиятларини очиб бериш;

4. Ўрганилаётган хусусиятларнинг шаклланганлик даражасини таққосий ишланмасини яратиш.

Амалий психодиагностикада санаб ўтилган вазифаларнинг ҳар бири алоҳида

ёки комплекс тарзда олиб борилаётган тадқиқот мақсадига мувофиқ амалга оширилади.

Психологик диагностика жараёнида Шахснинг индивидуал-руҳий ҳолатлари, шахсий ху- сусиятлари ўрганилади;

Аниқ диагностика маълумотлари шахснинг руҳий ҳолатини, унинг феълидаги хоссаларини, темпераментини баҳолашга имкон яратади.

Ижтимоий-психологик диагностика - бу ўсмирларнинг ўзаро ои- лада, «кичик гуруҳларда, тўгаракда, спорт жамоаларида ва бошқа- ларда шаклланган ижтимоий-психологик хусусиятларини тўғри баҳолаш».

Россиялик психолог Ю.М.Антонян диагностик тадқиқотлари деструктив фаолият деярли доимо узоқ вақт давом этадиган фрустрация (лот. *rustratio* – алдов, беҳуда кутиш- хоҳиш, эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ муваффақиятсизликлар натижасида юзага келадиган психик ҳолат) ёхуд норасолик ҳисси шаклланиши натижасида юз беришини исботлаган.[15] Фрустрация натижасида келиб чиқадиган деструктив ҳаракатлар экстрапунитив характер касб этиши (ён-атрофдаги кишиларга, шу жумладан, фрустрация ҳолатига умуман алоқаси йўқ бутунлай нотаниш одамларга, алоҳида нарса-буюмлар ёки ижтимоий тузилмаларга йўналтирилиши) ёхуд интропунитив аҳамиятга эга бўлиши (субъектнинг фрустрация сабаби ўзи эканлигини англаши ва жароҳатловчи вазиятдан алкоголизм, гиёҳвандик ёки суицид орқали чиқишга ҳаракат қилиши) мумкин. Албатта, ўзини ўзи намоён қила олмаган ва фрустрация холатида бўлган барча одам ҳам деструктив ҳаракатларни амалга

оширавермайди. Бунда биологик омиллар билан бир қаторда турли ижтимоий омиллар, тарбия ва муҳитнинг шахс шаклланишидаги ўрни, инсоннинг турли

деструктив, салбий психологик-манипуляцион таъсирларга тушиш хусусиятларини ҳам инобатга олиш зарур. К.Леонгарднинг шахс типологиясига кўра ўзини ўзи бошқаролмаслик, хоҳиш ва интилишлари юзасидан назоратнинг сустлиги, физиологик майлларнинг устуворлиги бу типдаги шахсларда уйғунлашиб кетади. Уларга инстинктивлик, импульсивлик, қўполлик, мижғовлик, бадқовоқлик, беадаблик, орсизлик, дағалликка мойиллик хосдир[16.]. Бундай кишилар турли низо ва мунозараларни келтириб чиқариб, уларнинг фаол иштирокчиси бўлишади. Сержаҳл, серзарда, жиззаки бўлиб тез-тез иш жойларини згартириб туришади, жамоадагилар билан чиқиша олмайдилар. Мулоқотга киришувчанлиги, вербал ва новербал реакциялари, хатти-ҳаракатлари суст. Қўзғалувчан типдаги кишиларнинг акса-рияти болаликларида «қулоқсиз» бўлишган, хулқ-атвори талабга жавоб бермаган. Бошланғич синфларданоқ ўқишга ҳафсаласи бўлмаган. Бетўхтов назорат остида, истар-истамас улар уй вазифаларини, топшириқларни бажаришган. Барча ёмон ёрлиқлар уларга ёпиштирилган. Ёлғизликда ўзларини ёмон ҳис қилишган. Ташкилотчилик хислатларининг етарли даражада шаклланмаганлиги уларнинг етакчи бўлишларига имкон яратмайди. Ўқишни тез ташлашади. Бирор ишдан улар завқ олишмайди, бошқа илож йўқлиги сабабли бу кишилар муайян фаолият билан шуғулланишади.”Бир қарашда соғломдек кўринган ўқувчиларнинг диққат ,хотира,тафаккур,идрок жараёнидагибузилишлар дарсни қабул қилиш чоғида тажрибали педагогка яққол кўринади.”[1] Истиқбол, келажакка бефарқ бўлиб, фақат бугунги кун билан яшашади, кўнгилхушликни яхши кўришади. Жазавага тушгач, ҳовуридан пасайиши қийин кечади, бу пайтда атрофдагилар учун хавф туғдириши мумкин. Ўзидан кучсизлар орасида ҳукмрон бўлишга интиладилар. Деструкцияга мойил шахсларнинг яна бир хусусияти уларда хавотирланиш даражасининг юқори бўлишидир. Бу ҳолат

[1] XXI-аср интелектуал авлод асри.илмий анжуман материаллари.М.Узақова.”Билиш жараёнлари паталогияларининг дарс самарадорлигига таъсир жиҳатлари.”Андижон-2015 йил 37-бет.

одатда инсондаги ўз ҳолатидан норозилик, нотинчлик, яқинлашаётган хавфни сезиш ҳислари билан уйғунлашиб кетади. Юқори даража-даги хавотирланиш - иши юришмаган, омади келмаган шахснинг субъектив кўрсаткичи ҳисобланади. Бундай шахслар атрофдаги инсонлар, муҳитга душманона муносабатда бўладилар. Шунинг учун улар вазиятга тўғри, адекват баҳо бера олмайдилар, кайфият-лари кўпинча аффект ҳолати таъсирида тез ўзгариб туради. Кузатув, суҳбатлар, интервью, анкета сўровномаси, эксперт баҳолаш усули, ўз-ўзини баҳолаш учун шахсий сўровномалар, руҳий тестлар, ижтимоий баҳолаш усуллари. диагностика учун тавсиялар:

1. Диагностика давомида девиант хулқли ўсмирларнинг қуйидаги ижтимоий-руҳий хусусиятларини ҳисобга олиш керак

- шахснинг ҳаётий мезонлари;
- маънавий ва ҳуқуқий меъёрлар ҳақида тушунчага эга бўлиш;
- ўқитувчилар, ота-оналар ва синфдошлар билан мулоқот қилишдаги қийинчиликлар, улар билан келиша олмаслик;
- ўзининг имкониятлари, қобилиятлари, хусусиятларини баҳолаш;
- девиант хулққа мойил бўлиш; Ўз келажагига, ўқиш ва келгуси ҳаётига бўлган муносабатлар.(11,15,27)

1. Девиант хулқли ёшларнинг ҳаётий мезонларини таҳлил қилиш. Ҳаётий қадриятларни аниқлаш ўсмирлар билан суҳбат қилиш, тест ўтказиш орқали ҳам диагностика ланади. Ўсмирлар кўнгли қуйидаги қадриятларга яқинроқ бўлади:

- ўз дўстларини тенгдошлари жамоасидан топиш, бу билан ўзига ўхшаш тенгдошлари билан бир гуруҳда бўлиш;
- барчага ўхшаш, аммо ўз қадрини билиш;
- «такрорлаш», «тақлид қилиш» гуруҳ ичида уларга хос бўлган меъёрларни қўллаш;
- оғир ҳолатларда, тенгдошлар орасидаги келишмовчиликлар- да бир-бирига ёрдам қўлини чўзиш;
- гуруҳ ичида ўзини кучли, адолатли инсон сифатида намоён этиш;

• ота-она, васийлардан мустақил бўлиш истаги;

• кўпгина ҳолатларда ҳуқуқбузарлик, тажовузкорлик билан боғлиқ жисмоний куч, ирода намойишлари;

• катталар ҳуқуқий меъёрлар талабларини инкор этса ҳам агарда ҳуқуқбузарлик билан боғлиқ фаолиятга сўз берган бўлса, уни албатта бажариш;

• чет элнинг бизга ёт бўлган маданияти маҳсулларини ўзлаштириш, мусиқа, кийим-кечак, безак воситалари;

• қандай йўл билан бўлмасин «моддий фаровонликка эри- шиш».

Психологларнинг тадқиқотлари шуни маълум қиладики, кўпгина девиант хулқли ўсмирлар беғараз фаолият, ижодий иш, маърифатли бўлиш, аниқ келажакка режа тузиш каби қадриятларни рад этадилар. Уларнинг ҳаётий принциплари ўзлари хоҳлаганидек, кучли шон-шуҳратли бўлишга йўналтирилган. Уларнинг ҳаётий мезон- лари фақатгина фаровон, тўкис ҳаётда яшаш, ўзи хоҳлаганидек ҳаракат қилиш. Қуйидаги ижтимоий-руҳий хусусиятлар девиант хулқли ўсмирларнинг ҳаётий мезонларини ташкил қилиб, бошқа инсонлар билан жамиятдаги, атроф-муҳит билан бўлган муносабатларини белгилайди.

3. Девиант хулқли ўсмир хулқ-атвор йўналишининг таҳлили. Бунинг учун аввала мбор Б.Бас методикаси бўйича анке- та сўровномаси тўлдирилади. Анкета жавоблари умумлаштирилиб, психолог хулосалари билан ўсмирнинг ўзи ва гуруҳдагилар билан ўртоқлашади. Б.Бас тузган анкета саволномаси 3 тоифа шахснинг йўналишлар хоссаларини белгилайди. Ўз-ўзига қаратилган йўналиш - фақат ўзининг хотиржамлигини кўзлаш, шахсий устунликка интилиш, рақобатчиликка, ҳукмронликка, биринчи бўлишга интилиш ҳамда одамовилик, тажовузкорлик, тажанглик, ташвиш- ли ҳолатда бўлиш кабилардир. Бунда ўсмирлар ишда, жамоада би- ринчи галда шахсий манфаатларини устун қўядилар. Ўзаро мулоқот ҳамжиҳатликка қаратилган йўналиш - инсон- лар билан мулоқотга интилиш, баъзида муваффақиятли бўлмаса-да жамоада умумий фаолият билан шуғулланиш. Меҳнат фаолиятига

қаратилган йўналиш - муҳим муаммолар- ни ечишга фаолияти жараёнида интилиш. Асосий йўналиш анкета бўйича аниқланганда кўп балл тўпла- ган йўналиш устувор деб ҳисобланади. Тест натижаларини эълон қилгандан сўнг ўсмирлар билан суҳбат ўтказилади ва ўсмирнинг ўзи ҳақидаги баҳоси билан нечоғлиқ тўғри келишини аниқлаш даркор. Айниқса, ўз-ўзига қаратилган йўналиши ва ўзаро мулоқот, баҳамжиҳатликка қаратилган йўналишни намоён қилган ўсмир- ларни диққат марказида ушлаш зарурдир. Бу йўналишнинг биринчиси худбинлик ва салбий иллатларни яққол кўрсатса, демак айнан шу иллатлар ҳам девиант хулқнинг ривожланишига туртки бўлади. Иккинчи йўналиш эса ўсмирларнинг ўзаро мулоқотга ва тенгдош- лари билан алоқани ушлаб туришга бўлган эҳтиёжини
белгилайди. Шахснинг меҳнатга қаратилган йўналиши замирида жамиятда қабул қилинган ахлоқий меъёрлар доирасидаги ишлар тушунила- дими йўқми шунга кўра, салбий ва ижобий харкатердаги йўнали- шларга бўлинади.

4. **Ўсмирларнинг маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ҳақидаги тушунчалари диагностика** . Психолог диагностика қўйишдан аввал, ижтимоий меъёрлар умумий назариясини таркибий қисмларидан бўлган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ҳақидаги билимга эга бўлиши керак. Маънавий-ахлоқий меъёрлар – бу жамиятда ўзаро мулоқот учун қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари бўлиб, улар ахолининг катта қисми орасида ҳаётий одатлар тарзида намоён бўлади. Маънавий-ахлоқий меъёрлар инсонлар ҳар бир аниқ воқеликка нима деб, қандай ҳаракат қилиши кераклигининг намунасидир Деструктив хулқ муаммосини ўрганилишида ўсмирларнинг қадриятлар тизимини аниқлаш ва коррекцияга йўналтириш алохида эътиборни талаб қилади . Қадриятлар йўналишлари саволномаси (И.Г.Сенин методикаси) Маълумки, кўпгина мутахассислар шахс йўналганлигини диагностика этишда мезон сифатида муайян ҳаётий мақсадларни, қадриятларни асос қилиб оладилар. Сабаби, қадриятлар йўналишлари тизими шахс йўналганлигининг асосий мазмунини белгилайди ва унинг атроф - оламга, одамларга, ўзига бўлган муносабатини, ҳаётий фаолият мотивларининг мазмунини, шахсининг

дунёқарашини ташкил этади. Қадриятларни икки турга ажратиш мумкин: 1) мақсадли қадриятлар ва 2) воситали қадриятлар. Муайян ҳаётий мақсадлар сари йўналган қадриятларга мақсадли қадриятлар деб аталади. Бошқа сўз билан айтганда, ҳар бир шахс ўзига хос умумҳаётий ғояларга, ўзининг етакчи ҳаётий мақсадларига эга бўлиши билан характерланади. Қадриятлар тўғрисидаги мазкур назарий қараш дастлаб М.Рокич томонидан илгари сурилган бўлиб, кейинчалик барча мутахассислар томонидан тўла қўллаб-қувватланган билан қўшилишиб кетиш ҳолатидан чиққан.Таҳлилий-диагностика қўювчи суҳбатдан сўнг ўсмирнинг коммуникатив даражасини аниқловчи В.Ряховский услубида тузилган тестларни ўтказиш тавсия этилади. Жанжалли хулқнинг диагностика. Девиант хулқли ўсмирларнинг хулқ-атвори сабаблари ота-она, ўқитувчилари ва синфдошлари билан келишмаслик, бошқа турли зиддиятлар ҳам бўлиши мумкин. диагностика қўйишга киришган психолог жанжаллар ва жанжалли хулқ назариясини яхши ўрганган бўлиши даркор. “Конфликт” сўзи лотинчадан олинган бўлиб, “conflictus” «тўқнашув» маъносини англатади. Бу бир-бирига мутлақ қарама- қарши бўлган қарашлар, фикрлар, характерлар, намуналар тўқнашуви. Ижобий мақсадга эришиш учун конфликтли муомала- ни тубдан ўзгартириш керак. Инсонлар ўз ғоялари, принциплари, характерлари, интилишларини ҳимоялаб тўқнашиб қоладилар. Конфликтлар - одамлараро, шахслараро бўлади. Ўзаро мулоқот қилувчи икки ёки ундан ортиқ шахслараро келишмовчиликдир. Бундай жанжал оддий муомаланинг ҳам бузилишида ёки умуман тугашида яққол кўзга ташланади. Агарда тўқнашувдан сўнг ҳам ўзаро мулоқот такрорланса, ун- да кўпгина ҳолатларда инсонлар умуман юз кўрмас бўлишгача борадилар. Баъзида бундай ҳолатлар инсонларнинг келишиб олишга сабаб бўлади. Инсонлараро тўқнашувда одамларнинг тур- ли қарашлари, истаклари, дунёқарашлари бир-бирига зид келади. Кўпинча, жанжаллашаётган одамлар мулоқоти ўзаро айбловлар, ҳақоратлар, бир-бирини ерга уришлари билан кузатилади. Ички конфликт – бу бир-бирига зид фикрлар, қизиқишлар, ички мазмун ва қарама-қарши дунёқараш оқибатида рўй беради. Шахснинг индивидуал-руҳий хусусиятларини инобатга олиб, айтиш мумкинки, ички

конфликт замирида ўз-ўзидан қониқмаслик ҳисси ётади. Бундай келишмовчиликлар уларнинг ижтимоий воқеликда кескин тўқнашувига олиб келади. Жанжалларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, уларни қуйидаги- ларга ажратиш мумкин: рақобат, мослашиш, ҳамкорлик, келишув, четлаб ўтиш. Ўсмирларнинг низоли хулқи сабаби ва оқибатларини таҳлил қилиш учун якка тартибдаги суҳбатлар, анкета сўровномалари ва тестлар ўтказилиши мақсадга мувофиқ Экспериментал-психологик тадқиқот ўтказишдан олдин психолог - тадқиқотчи ўсмир билан суҳбатлашади. Бунда у билан ижобий ҳиссий алоқа ўрнатиб бажариладиган топшириқнинг мақсад ва вазифаларни тушунтириб беради. Суҳбат психологик тадқиқот методи сифатида ўсмир ҳақида маълумот олишга имкон беради. Суҳбат
олдиндан тайёрланган саволлар асосида ўтказилиши ёки ихтиёрсиз характер касб этиши мумкин. Бунда тадқиқотчи суҳбат жараёнида болага, унинг оиласига ёки тенгқурларига тегишли бўлган, болага ёқмайдигдн саволларни бермаслиги керак. Суҳбатда бола шахсининг хусусиятлари, ўзининг жисмоний ва психик ҳолатига, ишчанлигига баҳо бериши аниқланади.

Текширувчининг ижтимоий-маданий даражаси, маълумоти, қизиқишлари, эҳтиёжлари, ўзаро фикрлашув қобилиятлари аниқланади. Баъзи ҳолларда суҳбат психопрофилактик ва психотерапевтик мақсадларда ўтказилади, бунда бола бошидан кечираётган қўрқинч, хавотирланиш, ўзига ишонмаслик каби ҳолатлар йўқотилади.Дарс давомида ўқитувчи томонидан берилаётган ахборотларни ҳар бир ўқувчи ўзига хос ички психик жараёнлардан келиб чиқиб қабул қилади.[1] Шундай қилиб, тарбиячи суҳбат жараёнида тадқиқот олдига қўйган вазифага боғлиқ равишда бола ҳаёти ҳақида муҳим маълумот олиши керак. Экспериментал психологик тадқиқот ўзининг қуйидаги шартли чизмасига эга (чизма).(29.)

1

1-чизма

Ўсмирни экспериментал-психологик ўрганиш чизмаси

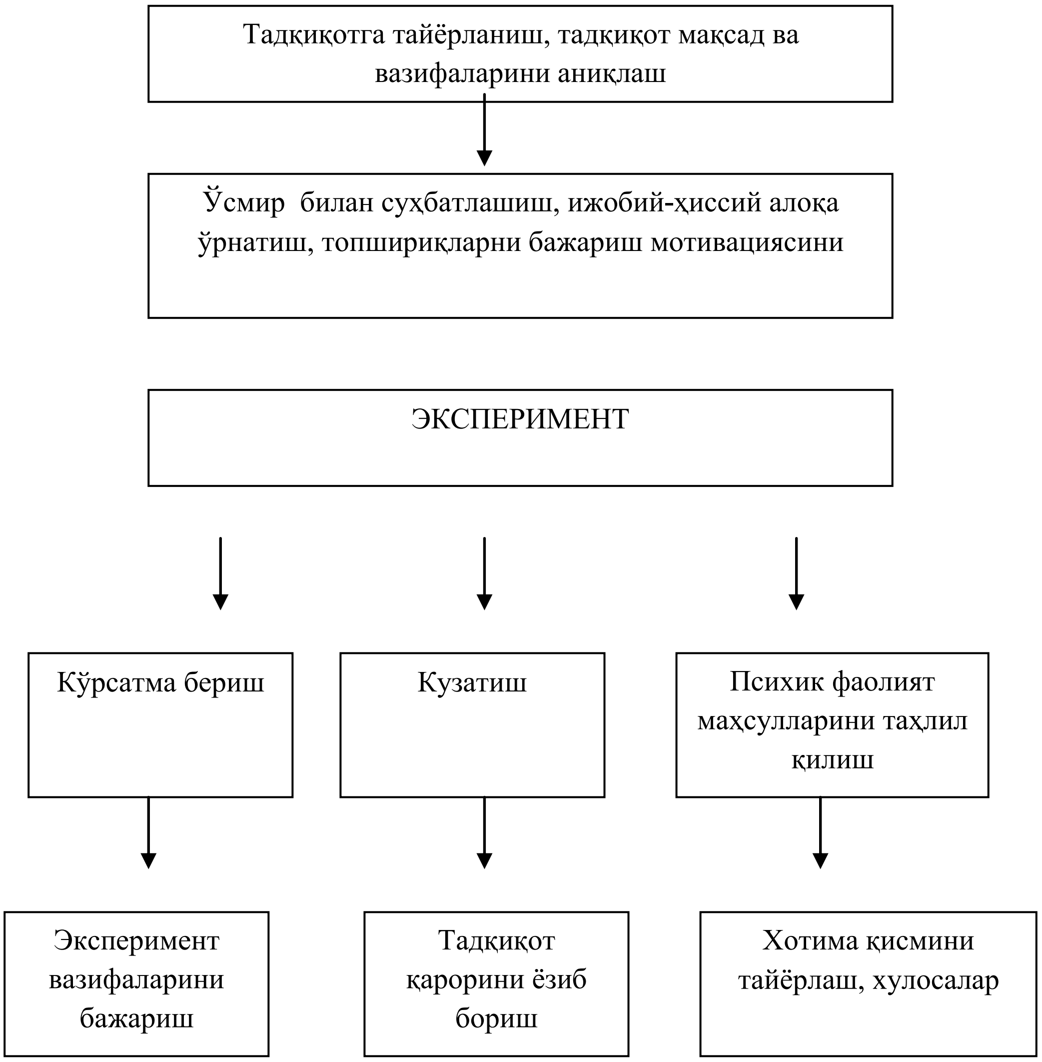

Ҳар бир девиант хулққа бўлган мойиллик авваламбор синф раҳбарлари, ўқитувчилари томонидан берилган маълумотларда намоён бўлади. Аммо бу маълумотлар тўлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин, чунки бу ёшда деярли барча ўсмирлар салбий ишлар, беъэти борликларга йўл қўйишади. Ўсмирдаги девиант хулқ даражасини аниқлаш учун психолог ўсмир билан якка тартибда аниқ мақсадли суҳбат ўтказиши керак.

Девиант хулқли ўсмирларнинг ижтимоий-руҳий хусусиятларини таҳлил қилиш, аниқлашда, уларнинг ўқишга, ҳаётга, келажакка, қайси касб эгаси бўлмоқчилигига бўлган муносабатини билиш муҳимдир. Ўсмир билан

таҳлилий суҳбат давомида қуйидаги мазмундаги саволларни бериш мақсадга мувофиқдир:

• мактабда ўқиш унга қизиқми, қайси фанларга қизиқади?

• қайси ўқитувчини ва нима сабабдан яхши кўради?

• «аълочи» бўлишни, яхши ўқиб, келгусида ўзи яхши кўрган касбга эга бўлиш учун коллежга киришни истайдими?

• Келажагини қандай тасаввур қилади?

• Унинг фикрича, катталар ҳаётининг бош мезони нима?

• Жамиятда қандай ўрин тутишни, ким бўлишни орзу қилади?

• Касб-ҳунарлар ҳақида нима билади, қандай касблар унга ёқади?

• Унинг фикрича, касб эгаси бўлиши учун у қаерда илм олиши керак?

• Ўзи учун бирон-бир касбни танладими, танламаган бўлса нима учун?

• Қандай қизиқишлари, хоббиси бор, яна нима билан шуғул- ланишни истайдию аммо бунга шароити йўл қўймайди?

• Бирон-бир фаолиятга алоҳида қобилиятим бор деб ҳисоблайдими?

• Келажакда ўзи ва оиласини боқадиган даражада яхши мута- хассис бўла оладими?

• Ўз оиласига қандай муносабатда ва келгуси оилавий шахсий ҳаётини қандай тасаввур қилади?

• Келажакда муваффақият қозониш учун ўтмишда йўл қўйган хатоларни тузата оладими?

• Унинг учун келажакда муносиб яшаш ва бошқаларга керак- ли бўлиш муҳимми?

• Ҳаётдан мақсади нима ва уни қандай амалга оширмоқчи? Олинган , жавоблар натижасида ўсмирнинг ўқишга, ҳаётий ва касбий келажагига бўлган қарашларини аниқлаш мумкин.Девиант хулқли ўсмирлар билим олишга, кўпинча салбий муносабатда бўлишади, келажакда эса мавҳум бир тушунча деб қарашади.” Дарс давомида ўқитувчи томонидан берилаётган ахборотларни ҳар бир ўқувчи ўзига хос ички психик жараёнлардан келиб чиқиб қабул

қилади”[1].Уларнинг кўпчилиги келажакда нима билан шуғулланишни, нима қилишни тасаввур ҳам қилмайди. Бу ўсмирнинг ҳаётий ва касбий қадриятларни билмаслигидан ва тушунмаслигидан келиб чиқади. Юқоридаги хулосаларни билиш девиант хулқли ўсмир- ларнинг ижтимоий-руҳий хусусиятлари анализи натижасини таҳлил қилишимиз давомида керак бўлади. Психологлар хулоса-лари натижалари таҳлили билан шуғулланишида қуйидаги тоифа ўсмирлар бўлишини ҳисобга олиш керак.

1.3 . Девиант хулқли ўсмирлар шахсий ривожланиши ва хулқ-атворининг психологик коррекцияси.

Психологик коррекция – бу кенг маънода амалий психологликнинг шундай шакли ва усулдаги фаолиятки, бу фаолият инсонни психологик, ақлий ва шахсий ривожлантиришдаги заифликларни тузатишларга қаратилган бўлади. Психологик коррекциянинг мақсади: шахс психик кўрсаткичларини меъёрга келтириш, инсонга жамият талаблари асосида психик бузилишларнинг асоратли даражага етмасдан туриб фаолият кўрсатиш учун мақбул [оптимал] шароитларни яратишдир.

Ўсмирлар билан ўтказиладиган педагогик-психологик коррекция, аввало, оилада ўсмир шахси ривожланиши учун мақбул бўлган психолгик муҳитнинг шаклланишига эришиш, унда ўз-ўзини бошқариш кўникмаларини ривожлантириш,ўзаро ҳамкорлик ҳамда ҳурматга асосланган жамоани жипслаштириш, ўсмирларда ўз-ўзини намоён этиш имкониятларини топа олишига имконият яратиш, уларнинг қизиқишлари ва эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда ижтимоий фойдали фаолият йўналишларига жалб этиш, ўз олдига қўйган мақсад, шунингдек, истиқболли режаларни амалга ошириш мотивациясини шакллантириш каби вазифаларни қамраб олади.

Ўсмирлик даврига хос психологик диагностика ва коррекция қуйидагилар билан тафсифланади:[32,35,13]

- психологик ёрдамни орқага суришнинг мумкин эмаслиги;

---

[1] Бошланғич таълим:муаммолар ва ечимлар.Анжуман материаллари.М.Узақова”Янги педагогик технологияларни қўллашдашахснинг информацияларни қабул қилиш жихатлари.”Андижон-2015 169-бет.

- Деструктив хулқ-атворнинг шаклланишига олиб келувчи -психологик установкаларни аниқлаш ва коррекциялашга йўналганлиги;

-ижтимоий-психологик мослашувчанлик даражасини таъминловчи, шунингдек, индивид барқарорлиги ва шахсий юксалишига хизмат қилувчи,турли кўринишдаги шахслараро низоларни ҳал этишнинг янгича усулларини излаб топиш ва тренингни амалга оширишдан иборат.

Психологик диагностика ва психокоррекция одатда учта асосий вазифани бажаради[32]

- психологик қўллаб-қувватлаш;

- психологик аралашув;

- ижтимоий-психологик мослашув даражасини ошириш.

Психологик диагностика ва коррекциянинг бир неча босқичлари мавжуд Булар:

- психологик алоқа ўрнатиш;

- деструктив хавф бўлган ҳиссиётни очиб бериш;

- хулқ-атвор муаммоларини ечиш ва адаптив кўникмаларни сафарбар этиш;

- хоҳишга кўра, шартнома тузиш.

Психологик коррекциясининг махсус бўлган маъноси психолог «нимани тузатмоқчи» бўлишига боғлиқдир. Деструктив хулқ-атворли ўсмирлар билан ишлашнинг умумий тамойилларини қуйидагилар ташкил этади:

- биринчи лаҳзадан эмпатик, интенсив-эмоционал хайрихоҳлик туси, ўсмирга нисбатан норасмий муносабатни ўрнатиш;

- ўсмирнинг хоҳиш- истаклари, ташвишлари ва қўрқувлардан халос бўлишига имкон бериш;

- имкониятларини фаоллаштириш;

- анонимлилик талабига риоя этиш.

Ўсмирлар билан амалга ошириладиган биринчи суҳбат жараёнининг асосий вазифаларини қуйидагилар ташкил этади. Булар;

- эмоционал тангликни камайтириш;

- салбий ҳиссиётларини “тўсиб қўйиш”;

- ўсмирни қийин вазиятларни енгиб ўтишга сафарбар қилиш;

- ушбу инқироз жараёнидаги психологик шикастланиш [жароҳат] ҳолатлари эҳтимоли ва уларга адекват жавоб қайтаришга тайёрланиш;

-ўсмирнинг эътиборини муаммолли вазиятдан ўзининг ички муаммоларига қаратган ҳолда унинг навбатдаги психологик ёрдамини қабул қилишнинг мотивациясини кучайтириш.

Бу жараёндаги қийинчилик шундаки, нисбатан қисқа муддатли психологик диагностика ва коррекция жараёнида ўсмирнинг юксак мотивацияга эга бўлишида яққол кўринади.

Деструктив хулқ-атворли ўсмирларда, кўпинча эмоционал алоқа қилишнинг имкони пасайган, мотивация умуман намоён бўлишга улгурмаган бўлади [37]. Шунинг учун ҳам ўсмир билан биринчи учрашув ва суҳбат ҳар икки томон, яъни ўсмир-психолог диадик муносабатининг қийматини белгилайди. Ўсмир шаклланган инқирозли вазиятдан чиқиб кетишни хоҳлайди, лекин таклиф этилган ёрдамни “Қабул қилишни истамайди”. Шу боис ҳам, улар билан ўзаро мақбул алоқаларни тиклаш ва ҳамкорлик, шунингдек, вазият таҳлилини аниқлашга қаратилган суҳбатнинг психологик тавсифи ҳақида сўз юритмоқ жоиздир. Ўсмир хулқ-атворини тадқиқ этишга доир суҳбатлар муайян тамойиллар асосида тузилиши керак.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўсмирлар билан ўтказиладиган биринчи суҳбат давомида қўлланилган психологик усулларнинг барча йўналишлари унда кейинги ўзгаришлар мотивациясини яратишга қаратилмоғи лозим.

Психологик коррекция, психологик консультация (маслаҳат бериш) билан узвий боғлиқ, у психологиянинг мустақил бўлимидир. Айнан, якка тартибдаги психологик маслаҳатлар турли ҳаётий, шахсий ва бошқа шу турдаги муаммолари бор инсонларга ёрдам беради. Махсус ташкил этилган мулоқот-суҳбат давомида психолог ёрда- мида шахс ўзидаги бор кучларни сафарбар қила

олиши мумкин. Айнан, шу қўшимча психологик куч-кувват ва қобилият, инсоннинг қийин муаммоли ҳолатлардан чиқишга ёрдам беради. Маслаҳат бериш усулларини қуйидагича тузиш мумкин: [13].

1. Ҳаётий кўникмалар, тренинглар;

2. Инсонларнинг ўзаро алоқаларининг тренинги;

3. Муаммони ҳал қилиш ва муҳим қарор қабул қилиш тренинги;

4. Қобилиятларни йуналтириш ва ривожлантириш;

5. Ўзининг ривожлантиришга, ўз устида ишлашга ёрдам.

6Ижтимоий мослашувчанлик даражасини юксалатириш

Бу усулдаги тренинглардан гуруҳ ичидаги ва оилавий руҳшу- носликда, психологик терапияда фойдаланилади, шу усуллар воситасида муаммоли вазиятга шахснинг бошқалар билан келиша олмаслик ху- сусиятларини тўғрилаш киритилади [психокоррекция]. Психологик коррек- ция ва ривожланиш камчиликларни тузатиш ва шахснинг шаклланиши жараёнида юз берган меъёрдан чиқишларни ҳал қилиш: шахснинг соғлом психологик ривожлантиришга шароит яратиш. Коррекциянинг мақсад ва вазифалари: - психологик ривожлантириш жараёнини тўғрилаш, ўқувчиларнинг салбий фикр, хатти-ҳаракатларига ўзгартириш киритиш; - ўқувчиларнинг қизиқиш, фаоллигини билиш жараёнига бўл- ган интилишларини ривожлантириш мақсадида уларнинг ақлий сусткашлигини тўғрилаш; - болалар ва ўсмирларнинг ижтимоий меъёрларга, қадрият- ларга, ўз девиант хулқи сабаб, оқибатларига, атроф-муҳитга, мак- таб ҳаётига мослаша олмаганликларни тўғриланиши; - ўсмирларга, уларнинг ота-оналари, ўқитувчиларига, тарбия- чиларга психологик коррекциянинг шахсни ривожлантириш учун қан- чалик муҳимлигини тушунтириш. Психологик маслаҳатлар – ўсмирларга, ота-оналарга, васий-ҳомийларга, ўқитувчи ва тарбиячиларга уларнинг муаммоли вазиятларни ҳал қилиш учун кўрсатиладиган психологик ёрдам. Ички психологик кув-ватни жамлай олишни ўргатиш. Маслаҳатларнинг мақсад вазифалари: ота-оналарга болаларнинг ёшига ва ижтимоий психологик хусуси-ятларига қараб саволларига жавоб бериш уларнинг ривожланти- ришдаги

камчиликларни енгиб ўтиб, тўғрилаб ўзгартириш; - ўсмир ўғил ва қизларга катталар, тенгдошлари билан
кечади- ган ўзаро мулоқотлардаги қийинчиликлари, шахсий, касбий муам- моларни четлаб ўтиши ҳақида маслаҳат бериш; - ўсмирларнинг ўз «мен»ини шакллантириб, ўзига ҳурмат билан қарашни, ўз устида ишлашни, ўзидаги камчиликларни амалда туза- тиш кўникмаларини шакллантиришни ўзгартириш. Девиант хулқли ўсмирлар ва ўсмирлар ҳуқуқбузарлар билан якка тартибдаги коррекция ишларини қуйидаги услубларда олиб бориш тавсия этилади: [27].

1. «Психотерапевтик ойна» воситаси – ўзини ташқаридан кўриш- га имконият яратиб, шартли равишда ўзини тушунишни ривож- лантириш;

2. «Муқобил йўллар» воситаси – нотўғри ахлоқ-одоб меъёр- ларини намоён қилган ўсмирга тўғри йўл кўрсатиш;

3. «Ўрнига-ўрин» воситаси – характерида, феъл-атворидаги бўшанглик, ирода ва кучли психологик қувват кабилар билан ўрнига- ўрин алмаштириш, тўлдириш таклиф килинади;

4. “Ижобий ижтимоий фаолиятни сингдириш” воситаси – психологнинг салбий дунёқарашни ўзгартириб, ижобий фикр- лашга таъсир қилиши;

5. «Маънавий иммунитет ҳосил қилиш» усули – намунавий, идеал ахлоқ- меъёрларига эга бўлишни мактабдан, ҳаётдаги мисол- лардан келтириш, баъзи инсонларнинг салбий таъсирига қарши иммунитет ҳосил қилиш;

6. «Кўрсатмалар, қоидалар» усули – оилавий психологик терапия воситасида оила аъзоларининг қилиши керак бўлган ишлари қонун-қоидасини белгилайди. Кўрсатмалар турлича бўлиши мум- кин: нимадир қилиш, ниманидир қилмаслик. Бу қонун-қоидалар тўғри ва қарама-қарши кўринишдаги қонун-қоидалар;

7. «Ишонтира олиш» воситаси – таъсир ўтказиш сифатида ҳаракатланаётган инсон – психолог ёки педагогнинг бошқа таъсир этувчи инсоннинг хулқига, ўзига бўлган муносабатига, бошқаларга бўлган

муносабатига, муаммони яхшиликча ҳал қилишга хизмат қилувчи ахборот воситаси;

8. «Ижтимоий меъёрларнинг тўғриланиши» воситаси – инсон- нинг шахсий шаклланган дунёқарашлари, хусусан, «ўқишга, иш- га», «ўзига» «бошқаларга» «келишмовчиликлар»га бўлган қараш- ларини тўғрилаш. \

Қуйидаги ишлар тавсия этилади.

1. Девиант хулқли ўсмирларнинг хулқини ўзгартириш мураккаб, улар ижобий ўзгартиришларга турлича қаршилик билдиришади. Шунинг учун девиант хулқли ўсмирни қайта тарбиялаш учун уларда ижобий томонга ўзгарти- ришни хоҳлаш туйғусини уйғотиш жуда муҳим.

2. Ижобий ўзгаришларни исташ ҳиссини уйғотиш, уни риво- жлантириш учун психологик маслаҳатлар, тренинглар катта аҳамиятга эга. Тўғридан-тўғри қуйидаги саволлар билан ўсмирга мурожаат қилиш ҳам фойдадан холи эмас: «Хулқингизнинг ёмон хислатлари нимада?», «Ёмон хулқингиздан ўзингиз ҳам азият чекасизми?», «Кимга қандай зарар етказдингиз?», «Ўз хулқингиздаги қусур- лардан ўзингиз халос бўла оласизми?», «Хулқингизни ўзгартириш керакми?». Шунингдек, девиант хулқнинг аянчли оқибатлари ҳақида га- пириш ҳам даркор. Девиант хулқли ўсмирни ўз қилмишларининг ёмон оқибатлари ҳақида иқрор бўлишга ундаш ҳам профилактик ишларнинг бир қисмидир. Агар бунга ўсмир рози бўлмаса, девиант хулқнинг аянчли оқибатлари таъсирини атрофдаги одамлар мисо- лида таҳлил қилиш мумкин. Маслаҳат бераётган психолог ўз мижозини гуноҳ, уят, алам, оғриқ, дард, нафрат, ғазаб, ожизлик, азобланиш туйғуларда очиқ иқрор бўлишга ўргатади.

3. Ўсмирни келажакни девиант хулқ билан ва усиз қарши олиш ҳолатларини тасвирлашга чақириш яхши натижа берадиган психологик воситадир. Масалан, психолог мижозга унинг келажакдаги ҳаётини тасвирлашда спиртли ичимликларни аянчли оқибатларини кўриш ва фараз қилишга чорлаши керак. Психолог [психолог] ёки психотерапевт нафақат фикрлашга, балки ўз ҳис-ҳаяжонини ифода килиб, олишга ҳам ўргатади. Ўз

келажагини тасвирлаш учун ке- ракли ибораларни топа билиш фойда беради. Агарда, ўсмир ўз девиант хулқисиз келажагини тасвирлаганда, ижобий ҳис-туйғуни намоён қилса, демак, шундай хулққа эришиш чора-тадбирлари дастурини тузиш мақсадига мувофиқ бўлади. Ўзаро тушунишга эришилса, келишув асосида психотерапевтик муолажаларни олиб бориш ўсмирда бутун муолажа даврида мақсадга интилиб туриш- ни таъминлайди. Келишув оғзаки ёки ёзма контракт усулида тузи- либ, унда фаолиятнинг мақсади, усули, шарти, муддати, шунинг- дек ўзаро манфаатли нуқталари белгиланади. Тарафлар барчаси контракт шартини бажаришга масъул. Контракт шартлари бузилса, нима бўлишни тарафлар келишиб олган бўлиши керак.

4. Мижознинг муаммосини ишлаб чиқиш асосий устувор вазифадир. Мижоз маслаҳат берувчи ёрдамида қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиши керак. «Унинг ёмон хулқ-атворни намойиш қилишдан мақсади нима?» «Бундан қандай қониқиш ҳосил қилади?», «Девиант хулқдан озод бўлиб, у нимани йўқотади?». Бу саволларга жавоб беришга ўсмир қийналиши мумкин. Агар ўсмир очиқ мулоқотга, ичидаги ҳис-туйғуларни намойиш қилишга қаршилик қилса, ўзини ўрганишнинг бошқа усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, бу «мен ва гиёҳвандлик», «гиёҳванд моддаларсиз ҳаёт» мавзудаги расмлар бўлиши мумкин.

5. Агар шахс қатъий туриб муаммоларни инкор этиб, яхши томонга ўзгаришни истамаса, фаол бўлганларга мурожаат қилина- ди. Унинг оиласи ва референт гуруҳи [унга таъсир қилувчи одамлар] бунда ҳамкор бўлишлари керак. Кўпчилик бўлиб, унга таъсир қилиш ўз самарасини беради. Бунинг учун девиант хулқли ўсмирга қадрли бўлган инсонлар йиғилади. Йиғилганлар суҳбатга алоҳида тайёргарлик кўришади. Бунда турли меъёрдан чекини-шларни яққол намоён қилувчи ҳаётий мисоллар келтирилади. Уларнинг фожиявий якуни гапириб берилади. Ўсмир билан ишлашдан аввал унга таъсир этувчи гуруҳ репетиция ўтказиб олади. Бу жараённи шундай ташкиллаштириш лозимки, барча девиант хулқли ўсмирлар учун обрўга эга гуруҳ вакиллари таъсир кучига эга бўлган гапларни ишлатиб, ўсмирнинг ўзини танқид қилмаган

ҳолда, қайта тарбияласинлар. Кейинчалик ўсмирга тузалиш имко- ниятини берувчи исталган воситани танлаш имкониятини бериш керак.

6. Баъзи ҳолларда, нечоғлиқ оғир бўлса ҳам ўз холига қўйиш усули ҳам натижа бериши мумкин. Усулнинг маъноси – ўсмир- нинг хулқига, хулқ-атвор оқибатларига ўзини масъул ва жавобгар қилиш. Шунингдек, ўсмирга таъсир қилишнинг барча усулларини тўхтатиб, уни қўллашдан умуман юз ўгириш. Шу дақиқалардан бошлаб, инсон ўзини-ўзи эплай олиши ке- рак, йўқса, ачинарли бўлса ҳам оиласи ундан воз кечиши ҳам мум- кин. Бу усулдаги ишларни олиб боришда атрофдагилар ўсмирга қат- тиққўллик билан қарашлари даркор. Унинг гапларига ишончсизлик билдириб, ёрдам бермай қўйишлари керак. Агар у оила қучоғида яшаб қолса, унинг талабларини фақат оила тарбиячиларига бўйсунс- агина бажариш керак. Масалан, у гиёҳванд моддаларини истеъмол қилишини давом эттирса, уни маълум муддатга пул ва бошқа эхти- ёжларини қониқтиришдан воз кечишларини билдиришлари керак. Ота-она гиёҳванд ўсмирга ҳатто жазо тариқасида овқат беришдан, бошпана беришдан воз кечиши мумкин. Баъзи ҳолларда ўсмир мах- сус ёрдамга рози бўлади. Девиант хулқли ўсмирлар билан ишлашда уларни тузатиш, тўғрилаш давомида ўсмир хулқини келиб чиқиши сабабларини билиш керак. Мутахассис – психолог ўз мижозига керакли бўлган усул ва воситаларини таклиф қиладики, бу воситалар ижобий ўзгариш- ларини олиб келсин. Албатта ўсмир билан психолог ҳамкорликда фаолият олиб бориши учун орадаги муносабат ҳалолликка, жавоб- гарликка, масъулиятликка, бир-бирини қўллаб-қувватлаш, ҳурмат қилишга асосланган бўлиши лозим.

II-БОБ ЎСМИРЛАР ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИ ПСИХОЛОГИК ТАВСИФНОМАСИ.

2.1 Деструктив хулқли ўсмирларнинг ёшига ва ижтимоий- психологик ҳолатларига оид хусусиятлари.

Ўсмирлик даврининг асосий узига хослиги болаликдан катталикка утишидадир. Бу давр физиологик ривожланиш ва жинсий етилишнинг кескин жадаллашуви давридир. Бу даврга усмирлар томонидан шахс салбий

хусусиятларининг намоён булиши ва уларнинг алмашиниб туриши: гох мулокотга киришувчан, гох акси, гох кувнок, гохо эса гамгин ва х.к.лар характерлидир. Ўсмирнинг асосий максади ўз-ўзини англаш ва ўхшашликни шакллантириш [тенгдошларидек бўлиш].

Ўсмирликдан катталикка утиш хаммада хам текис кечавермайди. Шунга кўра ўсмирликда шахс шаклланиши 3 турга бўлинади [Э. Шпрангер]. Биринчи тур учун даврнинг иккинчи марта дунёга келишдек жушкин, кризисли кечиши хосдир. Унинг якуни – янги «Мен»нинг юзага келиши. Иккинчи тип учун даврнинг силлик, кучли асабийлашишларсиз шахс шаклланиши хосдир. Шахс шаклланишининг учинчи турига эса онгли ва фаол равишда уз-узини тарбиялаш, хавотир ва инкирозларни мустакил енгиш хосдир. Ш. Бюлер жисмоний пубертат билан бир каторда психик пубертатни хамда унинг ичидаги 3 та фазани ажратди.

Биринчиси - бу психик пубертатликнинг арафаси булиб, 11-12 ёшли усмирда куйидаги алохида белгилар пайдо булади: бебошлик, урушкоклик, ўсмирлар уйинлари унга кизик куринмайди, ундан каттарок усмирларнинг уйинлари эса тушунарсиз булади.

«Арафа» ундан кейинги 11-13 ёшдаги кизлар ва 14-16 ёшдаги угил ўсмирларни уз ичига олган салбий (негатив) фаза билан алмашинади. Атроф мухитга утувчи тез кузгалувчанлик ва безовта холат, нозиктабиатлилик, жисмоний ва рухий дармонсизлик, узидан норозилик, кабилар бу даврга хос асосий белгилардир. Шунинг учун купчилик усмирларда узига ва атрофидагиларга булган нафратни ва унинг натижаси булган узини ёлгиз, бегона ва бошкалар томонидан тушунилмаган сезиш каби холатларни учратишимиз мумкин. Бу вактда ўсмир асосан, карама-каршиликларга, салбий таъсирларга ута сезгир булиб колади, бундай вазиятлар ўсмирда ёки агрессив уз-узини химоя килишни ёки пассив меланхолияни келтириб чикаради. Салбий фаза якуни - жисмоний етилишнинг якунланиш вактига тугри келади.

Ижобий (позитив) фаза усмирнинг мухитнинг ижобий тарафларига (аспектларига) таъсирчан булиб колиши билан бошланади. Унинг олдида

хурсандчиликнинг манбалари пайдо булади, уларнинг ичидан Ш. Бюлер биринчи уринга «табиатнинг хаяжонланиши»-гузалликни онгли хаяжонланишини куяди. Ривожланиш учун кулай шароитда хурсандчиликнинг манбалари санъат ва илм булиши мумкин. Буларга «энг кучли тангликлардан хам чикариб юборувчи» мухаббат хам кушилади (В. А. Аварин Психология детей и подростков. СПб., 1998. С. 308-309).

Бу ёшда жинсий етилиш натижасида ўсмир организмида ва рухиятида сезиларли узгаришлар руй беради. Бу ўсмирнинг кизикишлар сохасини анчагина узгартиради. Бунда кизикишлар ривожининг икки хусусиятини куришимиз

мумкин: бир томондан янги кизикишлар ва майлларнинг пайдо булиши (ижтимоий хаетга, техникага, кахрамонлик ва саргузаштларга бой китобларни укишга; купчиликда спортга кизикиш кучаяди), иккинчи томондан – аввал урнатилган кизикишлар тизимининг йуколиши(ундаги негативизм, карама-карши характер шундандир]. Л.С. Виготскийнинг ёзишича айнан шу икки хусусиятнинг уйгунлашуви бир карашда галати фактни – кизикишлар камайиши еки базан умуман йуколишини характерлайди. Бу вайрон этувчи фаза давомида усмир уз ўсмирлигига бархам беради, шунинг учун хам Л. Н. Толстой бу боскични «усмирлик сахроси» деб атайди.

Бу фазага пессимистлик, жамоа билан алокаларнинг бузилиши, ўсмирлар орасидаги олдинги урнатилган муносабатларнинг узилиши, шу билан бирга дустона муносабатлар хам, елгизликка интилиш, бошка инсонларга булган муносабатларнинг кескин узгариши, жамият хулк-атвор коидаларига буйсунмаслик кабилар хосдир.

Натижада купчилик усмирлар индивидуал йуналишда намоен булади. Шу билан биргаликда индивидуалликнинг чуккиси урта ешдаги усмирларга тугри келади, катта ешдаги усмирларга келганда эса унинг нисбати камая боради; узининг манфаатларига дахлдор булган шахсларнинг хаети билангина кизикадилар.. .

Ўсмирлик даврининг энг асосий хусусияти бу иккита ривожланиш: психик ва жисмоний яъни психик ва соматик жараёнлар интенсивлиги билан характерланади.Айнан шу даврда тез толиқиш, жисмоний заифлик, турли касалликларга мойиллик ъолатларини кузатиш мумкин. Буларнинг барчаси психосоматик ўзгаришлар ъисобланиб, психик ва соматик жараёнлар ўзаро узвий боғлиқлигининг натижаси саналади.Яққол намоён бўлувчи ўсмирхусусиятларининг аксарияти унинг муносабатлари тизимида кўринадиган характер ўзига хосликлари саналади. Бу ўзига хосликлар психологияда "характер акцентуацияси" деб аталувчи характернинг алоъида шаклда намоён бўлувчи кўринишидан иборатдир.

Характер аксентуцияси масаласи М.Крамер, Э.Кречмер, К.Леонгард, о.В.Кебриков, П.Б.Ганнушкин, В.В.Ковалев, А.е.Личко каби кўплаб олимлар томонидан атрофлича ўрганилган. Характер акцентуацияси - норманинг психопат билан чегарадош вариантини билдирувчи характер айрим сифат ва сифатлар тўпламининг ъаддан ташқари намоён бўлишидир. Характер акцентуацияси психопатларда уларга хос бўлган учта белгининг бир вақтда намоён бўлмаслиги билан фарқланади. Бу белгилар: вақт мобайнида характернинг стабиллиги, ъамма вазиятларда ёппасига намоён бўлиши ва ижтимоий дезадептация [кўника олмаслик].. Характер акцентуациясининг очиқ ва яширин [латент] шакллари мавжуд бўлиб, оила тарбияси хусусиятлари, ижтимоий мухит, касбий фаолият, жисмоний саломатлик каби муъим рол ўйновчи омиллар таъсирида осонгина бир-бирига ўтиб туриши мумкин. Характер акцентуацияси ўсмирлик даврида шаклланиб, вақт ўтиши билан силлиқланиб, компенсация қилинади.Деструктив хулқ кўринишларини мамоён бўлишида ўсмирлардаги характер акцентуацияси муаоси билан боғлиқ бўлиши мумкинлиги тадқиқотилар томонидан таъкидланади. Турли классификациялар асосида характер акцентуациясининг қуйидаги асосий типлари ажратилган:

1. Циклоид - яхши ва ёмон кайфият фазаларининг турли даврларда алмашиб туриши.

2. Гипертим - доимий кўтаринки кайфият, бир йўла бир неча ишга ёпишиш тенденсияси ва фаолият чанқоқлиги билан юқори психик фаоллик, бошлаган ишни охирига етказмаслик.

3. Лабил - вазиятга қараб кайфиятнинг кескин ўзгариши.

4. Астеник - тез толиқиш, жаълдорлик, депрессия ва ипохондрияга мойиллик (депрессия - руҳий сиқиқлик, ипохондрия – ваъима).

5. Сензитив - юқори таъсирчанлик, хадиксираш, шахсий тўлақонли эмаслик ъиссининг кучайганлиги.

6. Психастеник - юқори хавотирлилик, бадгумонлик, журоацизлик, доимий шубъа ва мулоъаза, ўз-ўзини таълил қилишга мойиллик, ритуал ҳаракатлар ва обсессия тенденсияси.

7. Шизоид - бошқалардан ажралиш, яккаланиш, интероверсия, ъамдардликнинг йўқлиги ва эмоционал контактлар ўрнатишнинг қийинлигида намоён бўладиган эмоционал совуқлик, мулоқот жараёнида интуициянинг етишмаслиги.

8. Эпилептоид - [баозан шафқатсизлик элементлари билан] азабдан қутуриш ва қахр-хуружи кўриниши тарзида намоён бўладиган агрессиянинг тўпланиши билан дарьазаб-ьамгин кайфиятга мойиллик, жанжалкашлик, тафаккурнинг эгилувчанлиги, гўят даражада педантизм [ўтакетган расмиятчилик].

9. Тутилиб қолувчи [парангўял] - юқори шубоаланувчи ва касаллик даражасидаги аразчилик, салбий эффектларнинг собитлиги, устунликка интилиш, бошқалар фикрларини қабул қилмаслик натижасида юқори жанжалкашлик.

10. Намойишкор [истероид] - тан олинишга эътиёж қониқтирилмаганда "касал бўлиб олиш", манманлик, қалтис ишларга қўл уриш билан характерланадиган, ўзига диққатни жалб қилиш учун фойдаланиладиган ёлгўнчилик, фантазёрлик ва мугўмбирлик, субоект учун нохуш бўлган факт ва ходисаларни сиқиб чиқариш тенденсияси.

11. Дистим - тушкун кайфиятнинг устунлиги, депрессияга мойиллик, ъаётнинг ьамгин ва қайьули томонларига берилиш.

12. Бекарор - атрофдагиларнинг таъсирига енгил берилиш мойиллиги, доим янги таосуротлар, давралар қидириш, юзаки характерга эга бўлган осонгина контакт ўрнатиб олиш.

13. Конформ - бошқаларнинг фикрларига хаддан ташқари боьлиқлик ва бўйсунганлик, танқидийлик ва ташаббускорликнинг етишмаслиги, консерватизмга мойиллик.

Характер акцентуацияси ўсмирлик даврининг ажралмас белгиси. ҳар бир ўсмир истисносиз ўзида шу хусусиятлардан бир ёки бир нечасини намоён қилади. Лекин кейинги босқичларда бу хусусиятлар силлиқланиб кетиши лозим. Фақат доимий таъсир қилувчи психоген вазиятлардагина бу хусусиятлар деструктив хулқ турларини намоён бўлишига олиб келиши мумкин қолиши мумкин. Характер акцентуацияси ўсмирларда тартиббузарликлар, яқин инсонлари билан кескин муомала, «кўча» ва турли тўдаларнинг таъсирига осон берилиши каби хусусиятларни шакллантириши мумкин. Оиладаги салбий, бешафқат муҳит, маълум турдаги ўсмирлардаги қўполлик, ёввойилик, совуқ муносабат каби иллатларни пайдо бўлишига замин яратади, улар атрофдагиларга нисбатан қарама-қарши руҳда ҳаракатланиб, тажовузкорона бузғунчилик си- фатларини намоён қилишади. Ўсмирлар хулқидаги деструктив хулқ кўринишларини келтириб чиқарувчи девиантликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш мақсадида уларнинг нафақат ёш даври балки шахсий ижтимоий-психологик хусусият- ларини ўрганиш давомида улар юқоридаги хусусиятларига кўра, 3 гуруҳга бўлиниши маълум бўлади.

[9,24].

1] Шахснинг ижтимоий қобилиятларини намоён этиш хусусиятлари, шунингдек, ўзаро мулоқотга киришиш хоссалари;

2] Шахснинг гуруҳ ичидаги ўзаро муносабати ва гуруҳ учун умумий бўлган қадриятларни қабул қила олиши;

3] Шахснинг ижтимоий хулқ-атвори, атроф-воқеликка бўлган нуқтаи-назари билан боғлиқ бўлган умумий хусусиятлари.

Шу 3 гуруҳнинг ижтимоий-психологик хоссаларидан келиб чиққан ҳолда, девиант хулқли ўсмирларнинг баъзи бир ўзига хосликларини аниқлаш мумкин. Ижтимоий перцепция - гуруҳ ичида қабул қилинган ўзаро муомала меъёрлари ва хулқ-атвор мезонла- рини ўзлаштириш. Деструктив хулқли ўсмирлар гуруҳ ичидаги улар учун референт, яъни аҳамиятли ҳисобланган гуруҳ аъзоларининг муомала, хулқ-атвор, муносабат меъёрларини ўзлаштиришга мойил бўлади. Бироқ деструктив хулқли шахс структурасини ўз-ўзини йўқотиш қўрқуви, бировни яхши кўрмаслик, яккаланиш, маъносизлик, ожиз, ьазаб ва умидсизлик билан боғлиқ кечинмали психик холатлар ташкил қилади. Агар бундай шахс ўзига ўхшаган одамлар билан гурухга бирлашса ўз шахсий вазиятининг чидаб бўлмаслигини унутиши осон бўлади. Агар улар биргаликда жиноят содир қилишса, бундай жиноят одатда жамият вакилларига қаратилган бўладию

Ижтимоий хаёлот - ўзининг ҳаётий тажрибасига таяниб, шахсий ва умуминсоний қобилиятларга баҳо бера олиш. Ижтимоий ҳолат - девиант хулқли ўсмирларда жуда заиф ривож- ланган ёхуд умуман бўлмайди. Ижтимоий тафаккур - инсонларнинг ўзаро мулоқот ва ижтимоий муносабатлардаги боғликларига кўра тушуна билиш қобилияти. Бу қобилият ҳам заиф ривожлан- ган ўсмирларда кўпгина ҳолларда мавжуд эмас. Ижтимоий фаол- лик - девиант хулқли ўсмирлар ўз тенгдошлари томонидан бўлади- ган мақтовлардан манфаатдор бўлсаларгина ўзаро ёрдам кўрсатиб, жавобгарлик ҳиссини сезадилар

Ўсмирлар жиноятчилигини ўрганган психолог А.И.Долгованинг таъкидлашича, ҳуқуқбузарлик қилишдан аввал ўсмирни хулқ-атворида меъёрдан кескин чекинишлар бўлиб ўтади. Муаллиф девиант хулқли ўсмирлар учун хос бўлган 2 тоифа меъёрий чекинишларни ажратиб кўрсатган: [25,11].

• зўрма-зўраки ва худбинона тоифадаги ўсмирлар ўзини кучли, ҳозиржавоб, тенгдошларига ёрдамга шай қилиб кўрсат- моқчи бўлади. Аммо бундай тоифа ўсмирларнинг ҳақиқат ҳақидаги хулосаси жиноятчи хулосадир. Улар

характерида худбинлик, золимлик, жисмоний кучга ишониш, ноанъанавий гуруҳларни ёқлаш каби элементлар усту- вордир. Худбинона тоифалар учун яккалик, худбинлик каби бу- зилган хусусиятлар хосдир. Барча ўсмирлар жиноятчилар умуминсоний қадриятларни, жамият фойдасига меҳнат қилишни, ижодий фаолиятни тушунмасликлари, қадрламасликлари билан характерланади. Уларнинг қизиқиши моддий бойлик тўплашга, «хоҳлаганидек яшашга», «соф виждон» принципларига йўналти- рилган. В.В.Королев ўсмир ёшидаги ҳуқуқбузарликнинг психоло- гик ҳолатларини ўрганиш давомида уларга хос бўлган қуйидаги ижтимоий-психологик хусусиятларни аниқлаган

- одоб-ахлоқ, намунали хулқ тажрибаларининг йўқлиги;
- дўстлик, севги, жасурлик каби ижтимоий қадриятларни қабул қилмаслиги, улар ҳақидаги тўпори тушунчалар;
- ўз-ўзини ўта паст ёки жуда юқори баҳолаш
- ҳуқуқий ва маънавий қадриятларни нотўғри тушуниш ва уларга тескари муносабатда бўлиш
- ташқи барча таъсирларга берилувчан бўлиш.

Е.В.Заика, Н.П.Крейдул, А.С.Ячина каби тадқиқотчилар ўсмир хулқидаги ҳуқуқбузарлик, меъёрдан чекиниш ҳолатларини ўрганишган. . Девиант ўсмирларни ўрганувчи психологларнинг илмий ишларида уларнинг умумий психологик ва ижтимоий хусусиятлари аниқланади. Д.И.Фельдштейннинг фикрича, девиант ўсмирлар ижтимоий суст, тажоввузкор, қизиққон, қўпол, «кўз ёш» тўкишга мойил бўлиб, кўплари алдоқчи, масъулиятсизлиги билан ажралиб туради. И.А.Семикашеванинг изланишлари бўйича бундай гуруҳ қатнашчилари ота-онага ўхшаш хислатларга эга бўлиб, алоҳида инсонларни эмас, ўзи мансуб гуруҳни ҳурмат қилади. Бундай ўсмирлар ўз характерларига масъулият сезмай, омма орасида ҳам- ма қатори ҳаракатланади. С.А.Кулаковнинг таъкидлашича, бундай хулқли ўсмирлар психотерапевтларнинг мижозидир, уларга аниқ диагностика қўйилмагандиру, аммо уларнинг кўпгина хислатлари меъёрий жиҳатдан бузилган. Аффектив

соҳада - бу ҳиссий бўшан- глик депрессия ва ҳаяжонга тез берилишдир. Маънони талаб қилиш соҳасида эркинлик, ҳимояланганликка бўлган эҳтиёжини ёпиб қўйилиши, референт гуруҳига хос бўлиши, когнитив соҳада хулоса қилишни рад этиш кузатилади. Н.Ю.Максимованинг тадқиқотларидан шу нарса аниқландики, оғир тарбияли ўсмирларнинг ижтимоий-психологик хусусиятларида салбий ҳолатларга олиб келувчи қуйидаги ички сабаблар ҳам бор экан, жумладан: синфдошлар билан мулоқотнинг қийин олиб борилиши, хулқ-атвор меъёрларининг шаклланмаганлиги, ижтимоий меъёрлар ва хулқ-атвор қоидаларининг қадрини тушунмаслиги, ин- кор этиш, ўзи атроф оламни бирбутун деб тасаввур этаолмаслиги, педагогларнинг талаб ва таклифларини инобатга олмаслик, ўз-ўзига ўта баланд баҳо бериш, ота-она, ўқитувчи билан келишмаслик оқи- батида ижтимоий тўғри ривожланмаслик. А.Е.Личконинг айтишича, ўсмирларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари шу ёш учун хос бўлган қуйидаги хоссалар билан боғлиқ:

1.Тенгдошлари билан биргаликда гуруҳларга ажралиш. Вақт ўтган сари ўзларига зарар бўлувчи можаро ва саргузаштларга ўралашиб қолишлари. Ачинарлиси, бекорчи ўсмирлар бўш қолиб, кайфиятни кўтариш учун спиртли ичимликларни истеъмол қили- ши. Ўсмирлар баъзилари қизиқувчанликдан «катталардек бўлиш», бошқалари эса қолганларидан қолиб кетмаслиги учун ҳам ичишга рўжу қўядилар. Улар нафақат ўғил болалар, балки қизлар ҳам бўладилар

2. Имитация [ўхшатиш] бу доимо кимгадир тақлид қилишдир. Бундай ўсмирлар ўз тенгдошлари ёхуд катталарнинг хатти-ҳара- катини такрорлайдилар. Атрофдагилардан бирортаси спиртли ичимлик, гиёҳванд модда истеъмол қилса, унга тақлид қилувчилар кўпаяди. Кўпгина ўсмирлар ўзига “намуна” қилиб кино қаҳрамонини, актёрлар, созандаларни танлайдилар ва уларга тақлид қиладилар. Агарда тақлид қилинаётган қаҳрамон салбий қаҳрамон бўлса, унда ота-она ва педагоглар турли нохушликларга тайёр туришлари даркор. Айниқса, “намуна” учун танланган инсон реал шахс бўлса-ю, у ички- ликбоз, гиёҳванд, жиноятчи бўлса, ундан жуда катта кулфатларни

кутиш мумкин, чунончи, кўпгина гиёҳвандлар, катта пул кераклиги- дан турли жиноятларга ўралашиб қолишади.

3. Инкор реакцияси[қарама-қарши туйғу]. Ўсмирлар учун хос бўлган туйғу. Хулқнинг қарама-қарши хусусиятлари яқинла- рининг дилсиёҳлиги, шахсиятни хафа қилиши, талабларнинг ба- жарилишида намоён бўлади. Қарама-қарши руҳдаги ҳаракатлар кўпинча ота-она, катталарга қаратилган бўлади. Оилада муаммоли вазият юзага келганда, боланинг ички ва ташқи “мени” кичик ёки бўрттирилган ҳуқуқбузарликлар билан намоён бўлади. Бундай ис- ёнкорлик руҳидаги ҳаракатларга ота-оналарнинг болага нисбатан лоқайдлиги, шахс сифатида уни ҳурмат қилмаслиги, қизиқишлари- га тўсқинлик қилиши сабаб бўлади. Ота-онанинг боласига қўйган ўта юқори талаблари, уни “вундеркинд” – ўта юқори чўққиларни эгалловчи шахс қилишдек орзулари ҳам сабаби бўлади.

Душман- лик ҳиссини беркитиб, ўсмир катталарга бўлган норозилик, хафа- лигини, ундан руҳан бегонасирашини намоён қилади. У ўзига дўстларни ташқаридан излай бошлайди ва кўпинча ичувчи, че- кувчи тўдага кириб қолади.

4. Ривожланиш туйғуси[эмансипация] - ўсмирнинг ўз эркин- лиги, мустақиллиги учун кураши. У катталар назоратидан тезроқ озод бўлишни хоҳлайди. Уни қанча назорат қилишса, у шунча эр- кинликка талпинади. Катталарга у атайлаб мустақил ҳаракатларини намоён қилади. Ота-она ёхуд ўқитувчи унга бирон ҳаракатни маж- бурий сингдирмаса, балки у ўзи ҳам ихтиёрий равишда шу ҳаракат- ни бажарган бўлар эди. Бу ўсмирнинг қайсарлиги билан боғлиқ. Руҳан соғлом ўсмирлардан ўта қайсарлик хислатлари вақти билан ўтади. Агарда катталар ўта шафқатсизлик ва сўзсиз бўйсунишни сўрашса, унда ўсмирлар ўта кескин характер намоён қиладилар. Энг хавотирга соладигани шуки, ўсмирларнинг хатти-ҳаракати бундай ҳолатларда уйдан қочиш ва дайдичилик билан тугалланади.

5. Рад этиш туйғуси - бу ўйинларга, овқат ейишга, уй ишлари, жамоат ишларига қўшилишини инкор этиш туйғуси. Бундай воқеликда ота-оналар

ўсмирларнинг баъзиларига маълум бир тенг- дошлари билан мулоқот қилишни рад этадилар. Ота-она ўз фар- зандини ичувчи, чекувчи тенгдошларидан ҳимоя қилиш мақсадида бошқа мактабга, бошқа ҳудудга кўчиришга ҳам мажбур бўлади, натижада ўсмир ўз ота-онасини тенгдошларидан ажратганлигида айблаб, улардан аразлайди

Э.Фроммнинг таъкидлашича, эркинлик ва хавфсизлик ўртасидаги катта фарқ инсон ҳаётидаги барча қийинчиликларнинг сабаби бўлди. Одамлар озодлик учун курашадилар, лекин шу курашнинг ўзи инсоннинг табиат ва жамиятдан бегоналашувига олиб келади. Ёлғизлик, аҳамиятсизлик ва бегоналашув ҳисларини енгиб ўтиш ва бу кураш орқали озодликка эришиш учун инсон қуйидаги йўллардан бирини танлайди:

Биинчи йўл — озодликдан воз кечиш ва ўз индивидуаллигини босиш. Э.Фромм «Ўз озодлигидан қочаётган» одам бир нечта стратегиядан фойдаланиши мумкин деб айтади. Улардан биринчиси — авторитаризм — ўзини ким биландир ёки нима биландир қиёслашга бўлган интилиш ва бу орқали йўқолган индивидуал «Мен»ни топишга ва куч қудратга эга бўлиш. Авторитаризм садистик тенденцияларда кўриниши мумкин. Бу типга мансуб одамларда Садомазохизм характер белгилари намоён бўлади, улар ўз ҳаётий талофати сабабларини бартараф этиш мақсадида, ўз агрессиясини, унинг назарида, барча кўнгилсизликлар айбдори бўлган шахсга йўналтиради.

Иккинчи йўли — деструктивлик. «Деструктив» характер хислатларига эга ўсмир ўзидаги кемтиклик ҳиссини енгиб ўтишга интилади. Э.Фроммнинг таъкидлашича, «Деструктивлик — зўриққан кучсизлик ҳиссидан қутулиш воситасидир». Одатда, ваҳимага берилувчи ва ўзини кучсиз ҳис этувчи, ўз интеллектуал салоҳиятини амалга оширолмаган одамлар бузғунчилик орқали ўз муаммоларини ҳал қиладилар. Ижтимоий тўнтаришлар ва қўзғолонлар пайтида бундай инсонлар асосий куч сифатида майдонга чиқишади ва мавжуд тартибни бузиб, шу жумладан маданиятни ҳам бузиш орқали ўз қобилиятини намоён қиладилар. [34].

2.2 Ўсмирлик даврида девиант хулқ-атворнинг деструктивликни келтириб чиқарувчи психологик хусусиятлари.

Жамиятдаги мавжуд ижтимоий меъёрларнинг бузилишига Девиант хулқ-атвор дейилади. Ижтимоий меъёрларнинг ҳар бир ўзгаришида жамият фикри кескин ўзгаради: янги қарашлар ва хулқ атвор шаклларининг тарафдорлари ва унга қарши турувчилар пайдо бўлади, ўз таъсирини йўқотаётган меъёр ўрнига янги меъёр пайдо бўлади. Девиант хулқ-атвор икки хил даражада ўрганилади: индивидуал ва оммавий. Индивидуал даражада маълум бир кишининг аниқ бир хулқ-атвори, оммавий даражада шу турдаги ходисалар мажмуи, ижтимоий меъёрларнинг бузилишлари тизими ъақида сўз боради. Девиант хулқ-атвор холати ва даражаси турли мамлакатлар, регионлар ва худудларда турлича бўлади.

Девиант хулқ-атворнинг конкрет турлари: жиноятчилик, ичкиликбозлик, ўз-ўзини ўлдириш, гиёъвандлик ва хоказолар. Доимий оилавий келишмовчиликлар, оила ва атроф-муъитдан норозилик, ўқишдаги, дўстлар орасидаги тушунмовчиликлар ўсмир рухиятини жароъатлайди, ёки шу йўл билан мавжуд вазиятни ўзгартиришга ундайди. . Девиант хулқ-атворнинг механизмини тўртта асосий бўғини ташкил этади: [4,14].

- муаммовий [зиддиятли] шароит,
- қадриятли меъёрий бошқарув,
-қарор қабул қилиш,
- холатни амалга ошириш.

Девиант хулқ атворнинг оммавий - индивидуал даражаларида психологик ўз-ўзини химоя қилишнинг қуйидаги усуллари мавжуд: [21, 28,30].

1. Жавобгарликка тортиш сабабларини инкор этиш.
2. Келтирилган зарарни инкор этиш.
3. Айбловчиларни айблаш.

Девиант хулқ-атворнинг кўринишлари қуйидагича белгиланади.

- криминал хусусиятлар аста-секин йиғилиб шахсда аълоҳида оғир салбий жиҳатларни йиғилишига олиб келади;

- махсус ҳолат ва фаолиятларнинг тўғри келиш омиллари, тўғирланиш ўтказиш ва ўзаро криминал сифатлар унинг ривожланиши ва "Тўғрилаш" ва ўзаро криминал сифатлар уларнинг ривожланиши ва қайд қилиниши;

- таълим шароитларининг таъсири ва криминал хусусиятларниг йиғилиши ўсмирлар ривожланиши жараёнига салбий таъсир кўрсатади. Очиқ ойдин савол пайдо бўлади, ўсмирларда хулқ-атворга тегишли муносабатларни қуриш орқали жамият меъёрларида қарама-қаршиликка дуч келинади. Ўсмирнинг мантиқсиз режасиз, юқори даражада тафаккурсиз ривожланиши ўсмирга девиант хулқ бўлишини таъминловчи асосий омиллардан биридир. Девиант тип ўсмирларда ўзига хос хусусият бу ўзини ўрнини оламга маълум қилиш дунё унга қараб боқишини истайдилар бу эса девиантликнинг маҳфий типи. Улар ўзларини яхши деб ҳисоблашадилар ҳар қандай номақбул ҳаракатларга нисбатан салбий муносабатда бўладилар. Уларни айтиш мумкин бўлса, аросатда қолган одам дейишимиз ҳам мумкин. Девиант хулқ-атвор типдагиларда ҳам виждон, ўз-ўзини назорат қилиш, ҳиссиёт ва сезиш каби ҳислатлар бор. Улар ҳам ўзларини ҳамма каби ҳис қиладилар лекин ижтимоий эмас балки руҳий меъёрларга риоя қиладилар. Улар нормал ўсмирладан тафаккур жиҳатдан паст бўладилар. Асаб тизимида турли бузилишлар бунда ўсмирлар девиантлигини қўзғатиши мумкин: ҳиссиёт, конфликт, агрессия, беқарорлик ва бошқалар. Қочишларнинг келиб чиқиши: етарли назора қилмасликдан, оиланинг ўта талабчанлиги, яқинларни етарли эътибор бермаганлигидан, ўртоқлар тамонидан шавқатсиз муомала қилганлигидан ва ҳоказолар.

- Эрта ичкиликбозлик ва нашавандлик. Ичкиликбозлик ва нашавандликни ярими ўсмирлик даврида бошланади. Бу даврда ўсмирни давраларда бўлиши қизиқтиради ва ўзини катта одам деб ҳис қилади, руҳий ҳолатини ўзгартиргиси келади. Шу билан бирга ўсмир ичкиликка ва нашабандликка ўзи билмаган ҳолда берилиб кетади.

- Ўсмирни онги жинсий алоқа ҳақида тушунчаси етарли даражада эмас. Ҳали жинсий индентификацияси охирига етмаган. Шунинг учун ўсмир жинсий

алоқага берилиши мумкин. Бир ҳил ўсмирлар визиантизм билан қониқадилар. Яъни ўзини ечинган ҳолда тамоша қилади ёки ечинганларни кузатади.

- Бу ҳол ўсмирни ўсиши билан аста-секин йўқолади. Лекин шароити йўқ ҳолатларда, бу одат бўлиб қолади. Агарда нормал жинсий алоқа бўлмаса, бу ҳолат давом этади.

- Ўсмирларни гомосексуализми, одатда ёпиқ ўқув масканларида, бир хил тоифадаги жинс билан алоқа бўлишини кўрсатади. Бу зўрлаш билан, ўғил ўсмирлар орасида кўпроқ учрайди.

- Девиант ҳулқи оҳиригача ўрганилмаган. Бу ҳулқ оғир ҳатоларга олиб келади. Фақат руҳий факторлар эмас, балки ижтимоий ва авлодларни бир-бирига мойиллиги, катта аҳамиятга эга.

- Чарлз Кули концепцияси бўйича ўсмирни ёшлигида меҳр-муҳаббат, ҳурмат, меҳнат, атрофдагиларга ачиниш, раҳими келиш, ҳамдардлик билдириш ҳисларини уйғотиш керак.

Скиннер фикри бўйича, ёмон ишларни келиб чиқишини олдини олиш, бу ижобий ва фойдалий услубларни топиш демакдир.

Ўсмирни турмуш шароити. [жисмоний ва руҳий камчиликлари, етимлик ва ҳоказо] Кўпчилик ҳолатларда ўсмир ўз "шахс" структурасини бошқа муҳитда топмоқчи бўлади. Атрофдагиларни насиҳатлари уни баттар жаҳлини чиқаради, ўзларини ўта "билимли" қилиб кўрсатиб, эътиборини жалб қилади. Озғин, паст бўйлик ўғил ўсмирлар, ривожланишида орқада қолган ўсмирлалр, атрофдагиларга кичкина, мослашмаган бўлиб кўринади. Ва шу муҳтожликни сезган ҳолда, ҳимояда агрессивликни намоён қилади. Бундай ҳулқ ўз-ўзига ишонмаслик, атрофдагиларга шафқатсизларча муомала қилишга олиб келади.

Бундай муаммолар ўсмирни ривожланишига салбий таъсир қилади. Ўсиб келаётган организм ташқи тушунмовчиликлар билан атроф муҳитни ҳар ҳил ҳис этади. -Девиант типдаги ўсмирлар ўз атрофларидаги нормал типдагилар билан муносабабатларда уларга салбий таъсир қилишадилар.

Бу йўналишда Г.Г.Бочкарёва қуйидаги ҳулосаларга келади:ўсмирларда юксак талаблар суст ифодаланган. Ҳуқуқбузарлар ўз эҳтиёжини қониқтириш

билан чегараланган. Шунинг учун ҳуқуқбузарларнинг этика томонидан ривожланиши камбағаллик ва унинг руҳий талаблар билан боғланган. Г.Г.Бочкарёва шуни таъкидлайдики, ўсмир “Биртиплик” эмас. Яъний бир хил ўсмирлар ўзини ўтмишидан гап чиқганда уялади. Бу мавзу уларга ёқимсиз бўлиб, қилмишлари учун айбдорлигини ҳис қилади. Бошқалар эса, ўтмишларини уялмай тортинмай гапириб ўтиришади. Виждони қийналган ўсмирлар, пушаймон ейдилар ва бу йўлга бошқа кирмасликка ҳаракат қиладилар. [23].

Шунинг учун ҳуқуқбузарларни 3 та гуруҳга ажратади:

1. “Пушаймон” қилганлар бошқа бу ишларни қилмасликка сўз берадилар. [масалан, ўғрилик мумкин эмас] Ўсмирларнинг 55% иккинчи маротаба такрорламайман”, “Ўғрилаш ёмон иллат”, “пулни ҳалол йўл билан топиш керак” деган жавоблари, аҳлоқий ҳарактерини кўрсатади. Ўсмир бу ҳолатга билмаган ҳолда ёкий ичиб, мастлигида қилганлигини, пушаймон бўлиб изоҳлайди.

Иккинчи гуруҳга шундай ўсмирлар кирадики, қилган ишларига пушаймон қилса ҳам, иродаси етмай иккинчи марттта шу ишни такрорлашга қодирлар.

Учинчи гуруҳга шундай ўсмирлар кирадики, қанчалик оғир бўлмасин, ўтмиш билан онгли равишда ҳайрлашадилар.

2. “Конфликтсиз” уларни виждони қийналмайди. Жиноят қилиб, жазодан қўрқишади. Жиноят очилмаса ҳурсанд бўлишади. Уларнинг фикрича ақил билан ўғрилик қилиш керак, қўлга тушмаслик учун. “Ўғриликни қилиш мумкин агар гувоҳлар бўлмаса”. Фақат ўзинг билсанг бошқалар бу ҳақида билмасалар, агар даромад келса. Шу бойликда ҳеч бўлмаса бир неча кун яшасам деган иборалар бу тоифага мансуб.

3. “циниклар”, шундай ўсмирларни ўзини жамият, аҳлоқий талабларига қарама-қарши, онгли равишда, қўяди. Бу тоифадаги одамлар жиноятга осонликча қўл урадилар ва шу йўл билан ўзларини талабларини осонликча қониқтирадилар.

Учинчи гуруҳга шундайлар кирадиларки: “мен ҳеч қачон пушаймон қилмайман”, “мен пушаймон қиладиган ҳеч нарса қилмадим”, “мен ўз қилмишларим билан фаҳирланаман”, деган жиноятчилар. Бундайларнинг энг ифлос, жирканч ишларга жалб қилиш осон. Қоида бўйича олдин ичкилик, кейин майда ўғрилик, кейин эса катта жиноятлар.

“Пушаймон қилганларнинг” эҳтиёжи: биринчиси, кийим-кечакга эга бўлмоқ, иккинчиси, кино ва спиртлик ичимликлар, учинчиси – ширинликлардир.

Ўсмирларнинг бир қисми ишлашни, ўқишни хоҳламай, яхши ҳаёт кечиришни, кўп пул, ҳатто олтин, тилла бўлишини ҳохлайдилар. Бошқалар ўз хоҳишини, “онага совға қилиш”, “уни ҳимоя қилиш” билан ифода этадилар. Лекин бошқа тамондан баджаҳилликни, жиноятга қўл урушларни намоён қилади. Бочкарёва Г.Г.нинг назарий тадқиқотларида мулоқотни баёни, савол-жавоблар усуллари ишлатилади. Шахснинг камол топишида ва унинг хулқига ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсир кучи ҳамиша бир хил бўлавермайди. Инсон руҳий хусусиятларининг ривожланиши, ҳаётда ўз ўрнини топа олиш, унинг Ватан, халқнинг равнақи йўлида оғишмай, эътиқод билан хизмат қилиш, иймонли бўлиши, инсонни шахс даражасига кўтаради. Бундай сифатларнинг рўёбга чиқиши тарбияга боғлиқ бўлади.

Демак, таълим – тарбия муассасаларидан ташқари тарбиявий таъсирлар, яъни кундалик ижтимоий воқеликларнинг шахсга кўрсатаётган таъсири, уларни ижтимоий пчихологик, илмий, назарий ва амалий ўрганишга эҳтиёж ортиб бормоқда. Ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳалари шахсга айниқса ўсмирларга, албатта ўз таъсирини кўрсатади. Бунга мисол тариқасида қуйидаги жадвални келтиришимиз мумкин:

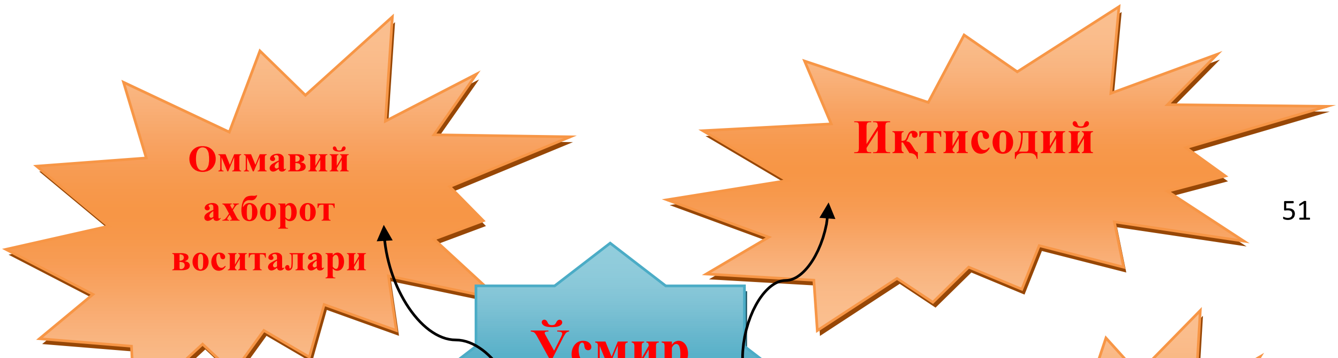

2.3 Ўсмирларда деликвент хулқ кўринишлари намоён бўлиши

Делинквент сўзи лотинча delinquens сўзидан олинган бўлиб, хатти-ҳаракат, гуноҳкор маъносини англатади. Бу атама маъносини шахснинг ғайриқонуний хулқи, яъни, муайян шахс томонидан содир этилган хатти-ҳаракат, жамият тартиб-қоидалари, қабул қилинган қонунларга итоат этмаслик, кишиларга ва жамиятга путур етказишлик ва охир — оқибатда жиноий жавобгарликни келтириб чиқарувчи ҳодиса деб тушуниш мумкин.

Бошқача қилиб айтганда, делинквент хулқ — жамият ҳаётида амал қилинадиган тартиб-қоидаларни бузишдир. Ғайриқонуний хулқ-атворни намоён

Делинквентлик жамиятга қарши, индивиднинг ноқонуний хулқ-атворлари, индивиднинг ножўя хатти –ҳаракатлари (англаб етилган ёки англаб етилмаган), зарарли жиҳатларини кўпайиши, яккаланиш, жамиятдан ажралиб қолиш (маргиналлашув), ўз фаолиятида қонунларга бўйсунмаслигини кўриш мумкин. Бир мунча аҳамияти паст бўлган делинквент хулқ-атвор кўринишлари булар жиноят кодексди қайд қилинмаган: кичик безориликлар, харидор томонидан магазиндаги нарсани билдирмасдан олиб кетиши, тарнспорт ва бозордаги майда ўғирликлар, ёқалашиши натижасида енгил жароҳат етказиш, сотувчи харидорни алдаши, солиқ ходимларини алдаш, ишга кеч қолиш, тақиқланган жойларда чекиш ва бошқалар. Делинквент хулқ-атвор ҳаракатлари кўпинча ўсмир ёши ўқувчиларида кузатилади: кечгача кўчада юриш, спиртли маҳсулотларини истемол қилиш, муштлашиш, ўзини катталардай ҳис қилиш, дарслардан қочиш, гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш, бошқа синфдошларининг нарсаларини ўғирлаш, жамият ижтимоий меъёрларини бузиш, жамият мулкини талан тарож қилиш, деворларга ёзиш ёки чизиш. Ёшлардаги делинквент хулқ-атвор элементларнинг бўлишига асосан бошқарув тизимидаги хатолар сабаб.

Жиноий жавобгарлик деликвент ва жиной хулқ орасидаги чегаралар орқали тафсифланади. Ўсмир милиция таянч пунктида рўйхатда туради бу-делинквент дейилиши мумкин лекин жиноятчи эмас. (қачонки унинг айби судда

тасдиқланиб жазо берилмагунча). Ўсмирлар ўртасида деликвент хулқ-атвор доимий тарзда ўзгариб бормоқда бу ачинарли ҳолдир.

Биринчидан, ўсмирлар муҳитида девиант хулқ-атворнинг ҳиссаси ўсмирлардаги инқироз ҳолатига мувофиқ ривожланади.

Иккинчидан, бу хулқ атворнинг кенгайишига ёшлар хулқидаги турли субмаданий ўзгаришлар турли минтақаларда баъзи девиант ҳисобланган хатти-ҳаракатлари меъёр деб қабул қилинганлиги сабаб.бщлиши мумкин В.Скобкин ва бошқа бир қанча олимларнинг фикрича ўсмир инқироз ҳолатини ҳал қилиш албатта ўсмир девиантлик ҳолати орқали амалга оширилади. Бошқа томондан девиант хулқ-атвор маданий адаптация (мослашув)да ижтимоий ўзгарувчанликни амалга ошишида муҳим роли йўнайди. Бир қанча мумтоз ва чет эл социологларининг фикрларига мувофиқ оғма хулқ атвор [девиант] жиноий хулқ – атвор (криминал), делинквент (жинойиликкача) ва аҳлоқсизлик (беҳаёлик). Ушбу типлар (турли туман) девиант хулқ-атвор асосан индивиднинг реал ўзаро хулқий ривожланиш механизими орқали оғиш ҳолатлари кўзга ташланади. Криминал хулқ тўлиқ жиноятчилик дейиш мумкин. Масалан одам ўлдириш, номусга тегиш, ғайри инсоний ҳаракатларни барчаси дунё мамлакатларида оғиш ҳисобланади. Делинквентни анъанавий тушинишда ҳуқуқбузарлик ёки ноқонуний фаолиятлар назарда тутилади, бу жиноий жавобгарлик эмас унгача бўлган жараёнлардаги хатти-ҳаракатлардир. Немис тилида “делинквент” термини барча нормадан оғиш ҳолатларни англатиб жиноий кодексга қаратилади. [37]. Барча юридик жазоларда ҳаракатлар мумтоз илмий ходимларнинг фикрларича шахсан вояга етмаганлар жиноятчилиги деб делинвкент хулқ-атворни айтишади, воягаетмаганлар-криминаллиги. Личко делинквент хулқ-атворни кам жамоатчилик фаолияти деб таърифлайди, ўзи учун жиноий жазони хавфли ҳисобламайдиганлар: мактабдан қочишлар, майда безориликлар, таҳқирланишда ожизлик ва бошқалар. Биринчидан В.В. Ковалев бундай фикрларга қарши чиқади “делинквент хулқ-атвор”ни криминал хулқ –атворга тенглаштиради. Бу девиант хулқ-атвордаги ўсмирларда мақсадга мувофиқ равишда иккига бўлинади -

делинквент ваноделинквент. Делинквент хулқ-атвор тушинчасини таърифлашда яна бир тендеция айбдорлик, майллик ва ноқонуний психологик ҳолатлар. Делинквент хулқ-атвор қуйидаги хусусиятларга кўра баҳоланади: тажавузкорлик [47]. турли кўринишдаги агрессив ҳаракатлар), ўғирлик, ота-она ва ўқитувчилар билан қўпол муомалада бўлиш, ҳайвоналар ва ўздан кичикларга зулм қилиш, беҳаёлик ва қўполлик кабилар. Одобсизлик доирасидаги ҳодисаларнинг бир қанча сифатларни белгилашда аморал ахлоқ нормалари ва умуминсоний қадриятларга қарши] деликвент ва аморал хатти-ҳаракатлар чегарасини аниқлаш бироз мушкуллик туғдиради. Ўз таърифига кўра эса делинквент ва криминал ҳаракатлар ҳам ўхшашдир. Булар орасидаги турли баъзи фарқларни инобатга олинмаса жиноячилик ва жамиятга қарши қаратилган хатти и=аракатларни пайдо бщлишига олиб келади.

Ўсмирлар орасида асосан деликвент оғма хулқ-атворнинг қуйидаги кўринишларини қайд қилиш мумкин: [16,17].

1. Ўқиш ва иш фаолиятидан бош тортиш. Мактабда дарслардан қочиш, доимий тарзда вазифаларни бажармаслик, дарс давомида эътиборсиз бўлиш, ўқишни давом эттиришни хохламас.

2. Ноформал гуруҳларнинг жамиятга қарши кайфиятда бўлиб туриши;

3. Жамиятга қарши мажбурий фаолиятлар. Булар тажавузкорлик, ўғрилик, талончилик, мол-мулка зарар етказиш ва йўқотиш шунга ўхшаш фаолиятлар;

4. Жамиятга нисбатан ғаразгўйлик фаолияти. Майда ўғирлик, кичик чойқовчилклар, товламачиликлар шаклида акс этади;

5. Жамиятга қарши сексуал ҳаракатлар. Бу кўринишдаги оғма хулқ-атвор бутунлай бехаёлик, ахлоқсиз сексуал ҳаракатлар, йўалишлари одатий жинслар орасида;

6. Алкаголь махсулотларини истемол қилиш;

7. Гиёҳванд моддаларни итемол қилиш;

8. Уйдан қочиб кетиш ва дайди бўлиш;

9. Ўйинларга берилувчан;

10. Бошқа кўринишдаги оғма хулқ-атворлардир.

Деликвент хулқ стереотипларига, уларнинг болалигида психоз ёки психосоматик касаллик билан оғриганларга ўхшаш муносабатларнинг жароҳатловчи бузилишини кузатиш мумкин. Бундай одамларни ёшлигида яхши кўришмаган, суйишмаган. Ҳеч бўлмаганда уларга эътибор беришмаган, уларнинг тарбиясини "қўлдан чиқаришган", бундай одамлар етишмовчилик экстремал ҳолатини, катталар томонидан мулоқот ва эътибор дефицитини бошдан кечиришган. Бунинг фожиали оқибати эса – руҳий тузилишдаги кучли етишмовчилик бўлган.

Бундай аҳволга яна қўшимча жароҳатловчи ҳодисалар: болаларга нисбатан шафқатсиз муносабат (жисмоний жазо) ёки уларнинг руҳий шафқатсизлик ва бефарқлик шароитида тарбияланишлари ҳам қўшилиши мумкин. Делинквент

хулқ тарбияда жазолаш усули билан узвий боғлиқ. Шундай муҳитда ўсган бола жазолаш ва шафқатсиз муомала ҳақидаги билимдан бошқа нарсани ўзлаштирмайди. Бундай тарбия қурбони кейинчалик ўз тажрибасини бошқа одамларга ҳам тарқатади, "агрессор билан идентификация" қилиш ҳодисаси содир бўлади. Жиноятчи ўзи билан болаликда нима қилишган бўлса, ўз қурбонлари билан ҳам шундай йўл тутади.[2]

Делинквент хулқли шахс руҳий тузилишини ўзлигини йўқотиш қўрқуви, бировни яхши кўрмаслик, яккаланиш, маъносизлик, ожиз ғазаб ва умидсизлик билан боғлиқ оғир кечинмали психик ҳолатлар ташкил қилади. [30,32,37].Агар бундай шахс ўзига ўхшаган одамлар билан бир гуруҳга бирлашса, ўз шахсий вазиятининг чидаб бўлмаслигини унутиши осон кечади. Агар улар биргаликда жиноят содир қилишса, бундай жиноят одатда жамият вакилларига қарши қаратилган бўлади. Гуруҳ иштирокчилари энди тарбияни сўзма-сўз тушуниб, бир вақтлар ота-оналари уларга нисбатан қўллаган тарбиянинг қурбонлари бўлишдан қутуладилар. Шу билан бирга улар энди ўзларининг аҳволини қониқтирадиган машғулот билан шуғулланишга йўл қўймаётган турли инстанцияларнинг қурбонлари ҳам эмаслар. Энди улар фаол ҳаракат қилаётган

айбдорлардир. Чунки бундай одамлар ўз тасаввурида ҳеч бўлмаганда ўз хоҳиши билан қонунни оёқости қилаётганидан ҳам қониқиш ҳосил қилиши мумкин.

Кўп ҳолларда қасос фантазиясига яна улуғлик ва дабдабабозлик фантазияси ҳам қўшилади. Делинквент хулқ шахсга ўзини давлат ва жамиятнинг ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларига қарши тура оладиган одам деб тасаввур қилиш имконини беради.

Ўсмир делинквентлиги асосан тенгдошлари билан муносабатларда акс этиб, атрофдаги нормал ёшлар билан аълоқаларга ҳам салбий таъсир қилади. Бу ўсмирларнинг кўпчилигининг оиласида носоғлом психологик муҳит ҳукумрон. Асосан ўғил болалар ўртасида юзага келадиган оғма хулқ-атвор 50% ичкиликбозликка берилиш орқали юзага келади, бу ўсмирлардаги ижтимоий муносабатлар юқори даражада конфликтли бўлади.

Хусусан, делинквент ҳарактердаги ўсмирларнинг ҳарактерида ўзгаришларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- атрофдагилар билан конфликтга бориш, ўзидан катталар айтганларини қилмаслик,

- аксарият ёшларнинг эҳтиёжлариинг камайиб кетиши

- Ўзини намоён қилиш ва ўзининг қониқтирмаган томонлари воситасида туртиб чиқади.

Ўсмир –ёшлар хулыидаги делинквентликнинг психологик профилактикаси жараёнида миллий урф-одатлар [расм-русумлар ва бошқ.] орасидаги ёшларнинг ижтимойи фаолигини ошириш, қадриятлар тизимини шакллантириш алохида эътибор талаб қилади.

2.4.Агрессия -ўсмир шахсида деструктив хулқ турларини шакллантирувчи омил сифатида

Агрессия – дестуруктив табиатга эга бўлган индивидуал биологик ёки ижтимоий хулқ кўринишидир . [14,15, Психологик тадқиқотларда агрессивлик холатининг биологик ва ижтимоий психологик омилларга эга

бўлиб ўзидаги агрессив холатларни бошқара олиш қобиялияти жуда кам инсонларгина қодир эканлигини таъкидланади.

Ўсмирлик агрессияси муаммоси узоқ вақт мобайнида ёпиқ бўлган мавзулар сарасига киритилганлиги боис етарли даражада ўрганилмаган мавзулардан бири хисобланади.

Агрессия атамаси лотин тилидан олинган бўлиб “aggredi”, “ тажаввуз қилмоқ”маъносини англатади

Психологияда “ Агрессия” атамасига нисбатан турли ёндошувлар мавжуд бўлиб Дельдаго, Бусс, Семенюк, Паренс, Бандура и Уолтерс, Можгинскийлар томонидан агрессия негатив бахоланади

Шу билан бир қаторда агрессияга нисбатан позитив ёндошувлар хам мавжуддир Жумладан Бендер:” Агрессия –бу инсоннинг ўз ўзини намоён қилишга интилишидир“деб таъкидлайди.

Агрессия турлари: [24.]

Жисмония агрессия – Бошқага тўғридан тўғри жисмоний куч ишлатиш., унга жисмоний ва маънавий оғриқ етказиш Бу ерда фақат қўқтишдан тортиб , жисмонимй куч ишлатиш холатига қадар.

Билвосита агрессия –бошқа инсонга зарар етказиши мумкин бўлган ахборотларни тарқатиш ,[миш-миш, калака қилишва х-зо], ўз ўзидан айнан бошқа инсонга қаратилмаган холда агрессияни намоён бўлиши [мушти билан столниурниш, эшикни тақиллатиб ёпиш ва бошқалар ^ Вербал агрессия –негатив хиссларни бақириш, жанжал қилиш сўкиш хақорт , тахдидў ва бошқа усуллар орқали билдириш Арзимаган қўзғовчи таъсирида ҳам кўполлик терслик эмоционал қўзғолиш билан жавоб бериш.

Мотивлаштириш нуқтаи назаридан агресссия ихтиёрий ва инстументал турларга ажратилади.

Ихтиёрий агрессия мотиви инсон бошқага англанган тарзда зарар етказиш хисобланади.

Инструментал агрессияда инсон бошқага зарар етказишни мақсад қилиб қўймайди , юзага келган вазиятда унинг бошқа усул қўллашга имкони бўлмайди.

Тадқиқотчилар агрессияни келтириб чиқарувчи сабабларга субъектив омиллар тарихий хотира қасд олиш удумлари, айрим диний оқимлар [фанатизм, экстремизм ғоялари], ОАВ[айниқса телевидение] айрим сиёсатчиларнинг индивидуал этик жихатлари бевосита таъсир этиш имкониятларини таъкидлайдилар.

Р. Бэрон и Д. Ричардсонлар агрессияни қурбона нисбатан мақсадли равишда зарар етказишидир дея таъкидлаганлар.

Т.Г. Румянцева и И.Б. Бойко агрессияни ижтимоий хулқ кўриниши хисоблайдилар Бу борада агрессяини келтириб чиқарувчи икки холат тавсифланади.

-Қурбон учун вазиялар натижаси хафв туғли деюб хисоблаганда

-Ижтимоий меъёрларга амал қилинмаганда [   ]

Шахс хусусиятлари эмоционал танглик холатларида яққолроқ намоён бўлади Шунинг учун психологлар индивидни фрустрация жараёнида ўрганишга алохида эъитибор қаратадилар Эрих Фромм қуйидаги агрессия турларини ажратади:

Ўйин аграссияси —инсон томонидан ўзидаги чаққонлик малакаларини атрофдагиларга намойиш қилиш мақсадида амалга оширилади Бу турдаги агрессияда нафрат,бузғунчилик каби деструктив мақсадлар қўйилмайди

Реактив агрессия — ўз хаёти, эркинлиги ғурури ўзиниинг ёки бошқанинг моддий бойлигини химоя қилиш мақсадида амалга оширилади Эхтиёжлар ,истаклар фрустрацияси намоён бўлади;

- Рашк ва худбинлик;
- қасос;
- Ишончнинг йўқолиши [хаётда , севгида]

Компенсатор агрессия: зўровонлик, деструктивлик —хаётда ўзи учун мухим бўлган долзарб эхтиёжлар қондирилмаслигк холатларини компенсация қилиш.

Психологияда “агрессия” тушунчаси турлича талқин қилинади. Баъзи тадқиқотчилар агрессияга салбий баҳо берсалар, баъзилари ижобий баҳолайдилар. Жумладан Бендер:” Агрессия –бу инсоннинг ўз ўзини намоён қилишга интилишидир “ деб таъкидлайди.

Агрессия - бир киши томонидан иккинчи бир кишига кўрсатилган жисмоний ҳаракат ёки тахдид бўлиб, у иккинчи кишининг эркинлигига таҳдид солади. Э. Фромм фикрича деструктивлик агрессив хулқ намоён бўлишидир

Фромм ижобий ва салбий агрессия турларини ажратган.

Э Фромм бўйича ижобий агрессия қуйидаги кўринишлар га эга.

- Псевдоагрессия эхтиётсизликдан одам ўлдириш].

- Ўйин агресияси психологик тренинглар жараёнида содир бўлади

-Химоя агрессияси 9жамият , шахс эркинлиги . инсоннинг ўзини танаси , эхтиёжлари =оялари , ундаги маълмум бир иллюзиялардан махрум қилишга қаратилган харакатларга нисбатан кўрсатилган реакциялар, комфоризм билан шартланган [в том числе неосторожнқе убийства или ранения;

-инструментал агрессия, инсон учун зарур ва ёқимли бўлган мақсадларга қаралади

Умуман олганда ижобий агрессияни Э. Фромм инсоннинг хаёт тарзини қўллаб қувватлайдиган ,ундаги хаётий фаолиятни кечишини тахминлайдиган биологик адаптив хулқ турига киритади У агрессияни ушбу турларини инсоннинг хаётий фаоллигиа тахдид деб бахолайди Ижобий агреесия филогенезда шаклланади , инсон ва хайвонлар учун умумий хулқ тури бўлиб,портлаш характерига эга бўлиб,кутилмаганда спонтан тўсатдан хавфга нисбатан реакция сифатида пайдо бўлади.

Э. Фромм фикрича салбий агрессия ижобий агрессиядан фарқли тарзда филогенезда шаклланмаган , Физиологик хаётни сақлаб туриш билан боғлиқ бўлмаган биологик адаптация вазифасини бажармайди , фақат инсон хулқига

мос Ушбу турдаги деструктивлик организмга биологик ва ижтимоий бузилишларга олиб келувчи зарар келтиради

Салбий агрессияни намоён бўлиши қотиллик ва ёвузликлардан рохатланиш олишга қаратилади.

Салбий агрессия натижасида шаклланган деструкция қуйидаги турларга ажратилади

Спонтан деструкция фавқулотда холатларда намоён бўладиган буз-унчи импульслар таъсирида намоён бўлади[қасд олиш]

-Инсон характери билан шартланган деструктивлик конкрет инсон характери билан шартланган бўлиб очиқ ёки яшириш кўринишда [некрофилия садизм]намоён бўлади .

Деструктивликни келтириб чиқарувчи асосий сабабларга Э. Фромм инсоннинг ижодий имкониятларини намоён эта омаслиги, ўзининг атрофдагиларга керак эмаслиги , бегоналашув синдроми таъсири деб бахолайди

Тадқиотқчилар томонидан а г р е с с и я - кимгадир зарар етказишга йўналтирилган жисмоний ёки вербал [нутқли] хулқ деб ҳам тафсифланади.

Душманлик агрессияси - асабдан пайдо бўладиган ва шахсий мақсадга айланган агрессия. Инструментал агрессия - бирон-бир мақсадга эришиш воситаси бўлган агрессия.

Фрустрация - мақсадга йўналтирилган хулқнинг тутилиб қолиши. Фрустрация мақсадга эришишимизга тўсқинлик қиладиган ъамма нарса. Бизнинг мақсадга интилишимиз кучли мотивацияга эга бўлганда, биз лаззат кутиб, унга эга бўлмаганимизда [масалан, чанқаб сув ололмаганимизда] фрустрация кучаяди. Фрустрация агрессив хулқ учун мотивация яратади. Бевосита фрустрация манбаига йўналтирилган агрессия учун жазо қўрқуви агрессив қўзгъалишнинг бирон-бир бошқа нишонга, Баъзан фрустрациялашганнинг ўзига йўналтирилишига сабаб бўлиши мумкин. Кўчириш - агрессияни фрустрация манбаидан бошқа обоектга Баъзан агрессия билан боьлиқ стимуллар, масалан: қурол, предмет мавжудлигида агрессиянинг номоён бўлиши кучаяди:

Агрессив хулқ турлари	Агрессив хулқнинг намоён бўлиш шакллари
1. Вербал агрессия	1.Душманлик позициясидан мулоқотга кириши, сўкиниш хаддан зиёд қўғолувчанлик возбуждении 2.Атрофдагиларни масхара қилиш мақсадида қўпол хазиллар , ёлғон ғийбатлар 3. Хаддан зиёд вайсақилик , атрофдагилар нафсонятига тегишга интилиш
2.Жисмоний куч ишлатиш	1.Атрофдаги предметларн синдириш, улоқтириш, 2.Тенгдошларига нисбатан жисмоний куч ишлатиш 3.Хайвонларга нисбатан хаддан зиёд ёвуз муносабат, қийнаш, жисмоний азоблаш Стремление дразнить животных, жес
3Атрофдагилар билан муносабтлар[тенгдошлари , катталар…]	1. Атрофдагиларнинг ҳатти харакатларига салбий муносабт билдириш, уларга тахдид қилиш,хақоратлаш 2.Одатий кўрсатмаларга тескари бўлган ҳатти харакатларни бажариш 3. Ўзидан кўра кучсизроқ бўлган билан мулоқотга интилиш, уларни ўзига бўйсундиришга интилишдчинять себе других
4. Эмоционал хусусиятлар	1. Тушкунлик 2. Қўзғолувчанлик 3. Атрофдагииларнинг эмоционал кечинмаларига бефарқлик

Агрессивлик муамосини баратарф этишда ижтимоий психологик мослашувчанлик даражасини юксалтириш масалалари алохида эътиборни талаб ыилади Адаптация даражаси феномени - қўзовчиларнинг аниқ даражасига мослашиш тенденсияси ва унинг натижасида айни шу даражада рўй бераётган ўзгаришларга эътиборини қаратиш ва жавоб бериш. Бу назарияга кўра муваффақият ва муваффақияцизлик, қониқиш ва қониқмаслик хисси бизнинг олдинги эришган ютуқларимиз билан боғлиқ. Агар ўсмирнинг муваффақиятлари олдинги эришган даражага етмаса, унда қониқмаслик ва фрустрация хисси пайдо бўлади, агар улар бу даражадан ортиб кетсаа унда қониқиш ва муваффақият хисси пайдо бўлади. Бироқ олдинга ҳаракатчанликни давом эттираверса тезда мослашади.

Бу холда агресия деструктив натижаларга олиб келмайди   Ўсмирларда агрессивлик холатларини шаклланишига қатор шахс хусуситялари таъсир қилади:

-Тарбиянинг мувозатлашмаган шакллари ўз ўзига хаддан зиёд нодаекат паст бахо бериш юқори даражада импульсивлик ,алгкоголь ва наркотик моддалари истемол қилиш компютер ўйинларига тобелик , таваккалчиликка тайёрлик холатлари ўз ўзини химоя қилиш хиссларининг чегараланганлиги

-Хулқий омиллар [атрофдагилар хаётида халақит қилувчи омиллар [ўз вақтини мақсадсиз ўтказиш , мактабдаги дарсларни сабабсиз қолдириш ўзлаштириш даражасининг пастлиги эрта жинсий алоқаларга кириш , ва х-зо];

-Ижтимоий омиллар [ОАВ психологик таъсири, жамиятда удум ва маросимлар , ота онанинг хулқий бузилишларга эга эканлиги , оиланинг ижтимоий мавқеининг пастлиги тарбияичларнинг ўзгариши [ўгвй , ўгайц оан]

-Ўсмирнинг тарбияда хулқий оғишлари шаклланган дўстлар билан яқин ижтимоий алоқаларнинг ўрнатилиши [Тақлид феномени]

- Ички оилавий низолар [ота онаининг ажралиши ,икки7нчи никохдаги фарзандлар , ўсмирнинг ўзлаштирилишига ота она томонидан ўсмир қобилиятлари , қизиқишлари инобатга олинмаган холда хаддан зиёд фқори

талабаларнинг қўйилиши Дисффнукционла оилаларда тарбияланаётган ўсмирларда агрессив хулқ кўринишларининг шаклланиши эхтимоли функционал оилаларда трпабияланаётна оилалардлаги ўсмирларга нисбатан юқори эканлиги аниқланган.

Оиладаги хаддан зиёд ўсмир эркинликларини чеклаш ёки аксинча ота она томонидан сурункали бефарқлик ҳам шунингдек агрессив хулқ кўринишларини шаклланишга олиб келади Агрессив хулқ оилада ўсмирнинг эркинликлари хадан зиёд чегараланганда ёки унга хаддан зиёд эркинликлар берилганда ҳам шакллниши мумкин.

.Агар ўсмир оилада барча эхтиёжларини тезлик билан қондирилдишига ўрганиб қолган бўлса , тенгдошлари жамоасида унинг эхтиёжларига тўсқинлик қилганга нисбатан агрессив муносабат билдиради

Оилада эмоционла инкор этилганлик холатларида ҳам ўсмирлар ўзларининг агрессив хулқа кўринишлари билан ўзларига оила аъзоларинингн эътиборини қаратишга харакат қиладилар Ота –оан ўсмир хулқидаги ўзгаришлар сабабини излаш ўзаро муносабтларни ўзгартиришга харакат қиладилавр

Агар ўсмир оила аъзолари мунтазам тарзда ўзаро низолар , бақириқлар орқали таъсир ўтказиш асосида муаммоларини хал этишга ўрганган бўлсалар , бошқа ижтимоий вазиятда айнан ўзни шундай тутишга интилади

-Шахсий муаммолар [физиологик ва психологик характердаги муаммоларни келиб чичишига сабаб бўлувчи пубертат даври хусусиятларининг намоён бўлиши] Ўзининг ташқи кўринишидан норози бўлиш [Терзит комплексИ]катталар томонидан ноадекват идрок қилиниши Ўсмир ўзини каттдек хис этади унга болалар каби муносабат бўлишлари ёқмайди .Ўсмирдаги таффакурнинг танқидийлиги катталар хатти харакатига нисбатан шубха билан қараш,улардаги ахлоқий меъёрларга нисбатан эътироз хисларини шаклланишга олиб келади

- Ўсмирга нисбатан маълум бимр ижтимоий тамғаларнинг босилиши (ўқитувичлар томонидан ўсмирнинг ўзлаштира олмаслиги , тарбиясизлиги , у

билан гаплашиш бефойдалиги айтилиши оқибатида) “ Мен катта ман улар эса мен билапн болаларпга ўхшаб муногсабатда бўлмоқдалар “

-Ижтимоий омиллар жамиятда муаммоларни куч ишлатиш орқали ҳал этилиши хақидаги ғғоясининг ўрнатилганлиги мактаблардаги ўқув синфларнинг хаддан зиёд тўлдирилганлиги мактабад хаддан зиёд чарчаш , асабийлашиш]

Агрессив хулқ шаклланиши “агрессор” ва “қурбон” роллари ажратилади . [14]

Ўсмирлардаги хулқий кўринишларнинг А. Бандура и Р. Уолтере лар «пассив меланхолия» и «агрессив химояланиш»деб атаб ,”Агрессор” ва “ қурбонлар” мавқеини алмашиб туриш хақида фикрларини билдирдганлар

Норвегиялик психолог Д. Олвеус “агрессорлар” ва “қурбон”ларнинг типик хулқий кўринишларини тасифини келтирган

Мактабдаги агрессорлар . тенгдошлари ва катталарга нисбатан ўзларини юқори тутадилар ,рухий оғриққа нипабатан оғриқни хис этмайдилар ўзларини доминант тутадилар юзага келган низоли вазиятларни хал этишнинг жисмоний куч ишлатиш орқали хал этадилар Кўпроқ ўғил болаларда бўлади

“ Агрессорларни” аффект холатларида ўз ўзини етрали даражада идора эта олмаслик холатлари шаклланади Ўзларининг тенгнгдошларига нисбатан кучлироқ , ўзларидан куқчсиз бўлганларни “ Қурбон” сифатида танлайдилар. [34.]

Педагог ва психологлар тарбиявий ишларни ташкил этишда эътиборини нафақат агрессорлар балки қурбонлар ҳам талаб қилади Яъни ушбу тоифадаги ўсмирлар “Ижтимоий аутсайдер “ атамаси билан номланадилар Ушбу ўсмирлар пассив ва намойишкорона турларга ажратилади

Пассив типдаги қурбонлар босиқ ,хадиксировчи қўрқоқ бўладилар Одатда уларда ўз тўзига паст бахо бериш ўзларини кўримсиз кучсиз деб бахолашлари кузатилади Уларга нисбатан хужум жараёнида йиғлайдилар . қочадилар Мактабда махаллада ўртоқлари кам бўлади

Иккичи гурух намойишкорона типдадагилар учун агрессорларга хос бўлган хусусиятлар намоён бўлади . Бу ўсмирдлрада бир вақтнинг ўзида агрессив хам қўрқиш холатлари намоён бўлади Бу ўсмирлар импульсив агрессив ва хулқ кўринишлари улардаги қўрқиш ва хавотиирланиш холатлари биргаликда намоён бўлиши доимий тарзда курашга тайёрлик холатлари кузатилади билан биргаликда намоён бўлади. Ўзларининг хулқи билан улар ўзларига нисбьтан атрофдагиларнинг норозилиги агрессивлигини жалб қиладилар Бир томондан улар ўзларининг хулқи билан атрофдагиларни агрессив муносабталарини жалб қилсалар , бошқа томондан ўзларини куч ишлатиш харакатларига жалб қилишга осон мойиллик бўладилар Ушбу тоифадаги ўсмирлар тенгдошлари , катталар томонидан ёқтирмайдилар

Агрессивлик ўз ўзидан пайдо бўладиган холат эмас м Кўп холларда психологик муаммоларни хал этишда ожизлик холатлари таъсирида шаклланади

Чарчаш агар ўсмир хаддан зиёд чарчаган бўлса психик агрессия психик ресурсларни имконяитларини чекланганлиг оқибатида шаклланади Агрессия чарчаш холатларини чуқурлаштиради

Ўз ўзини негатив идрок этиш «Мен ёмон ода мман" " Барибир ҳамма мени ёмон кўради,шунинг учун учқун ўзимни шундай тутаман.Бора ёмонлик хисси ўсмир учун чуқур установкага айланади Бу тоифадаги ўсмирлар арзимаган юмшоқ танқидга нисбатан ҳам психик оғриқни шаклланишаг олиб келади

Агар ўсмир инсонлар билан муносабатларда негатив тажрибага эга бўлса у эртароқ химояланишга интилади Кўп холларда унинг хаётий тажрибасида ўунга ўхшаш холатлар учраган ўзи учун хавфли деб хисоблаган вазиятдан химояланишга харакат қилади.

Ўсмирда яқин ижтимоий мухитидаги инсонлар билан яқин эмоционал муносабатлар ўрнатилмаган бўлса ўзини химясиз хисоблайди, хавотирланиш даражаси юқори бўлиб қшрқув фобия холатлари шакланди

Ўсмирлар агрессияси муаммосини ўрганиш бевосита оммавий ахборот воситалари, видеофильмлар о орқали берилаётган кўрсатувлар ўзига хос

тақлид феномени сифатидаги ахамиятини ўрганишни талаб қилади Ўзига хос агорессив хулқий стреотип сифатида ўсмирларни харакатларини бошқаради

Хулқий агрессив холатлар ўсмирларда яқин эмоционал муносабатларга нисбатан эхтиёжлари фрустрацияси оқибатда келиб чиқади Бу вазиятда ўсмир кучли бўлиб атрофдагилар унга бўйсуниши, унинг истакларини сўзсиз бажарилиши , яъни ўзи хохлаган эътибор ва хокимиятга эришишнинг нисбатан осон усулини топгандай бўлади Албатта, ўзини ўзи намоён қила олмаган ва фрустрация ҳолатида бўлган барча одам ҳам агрессив ҳаракатларни амалга оширавермайди. Бунда биологик омиллар билан бир қаторда турли ижтимоий омиллар, тарбия ва муҳитнинг шахс шаклланишидаги ўрни, инсоннинг турли деструктив, салбий психологик-манипуля-цион таъсирларга тушиш хусусиятларини ҳам инобатга олиш зарур.

Агрессив хулқли ўсмирларда одатда қуйидаги хиссларга эга бўладилар [14,34,28.]

•Улар атрофдагилардан душманлик мносабатларини кутадилар

•Ўзларининг душманлик холатларини етарли даражада бахолай олмайдилар

•Ўзларининг муаммоларида атрофдагиларни доимий тарзда айбдор деб топадилар

•Муаммоли вазиятларни ҳал этиш усуллари уларда чегараланган

•Ўзларининг хиссларини сўзлар билан камдан кам холларда ифодалайдилар кўпроқ характ қилишга интиладилар Хавотирланиш холатлари даражаси кўп холлард юқори даражада бўлади

• Ўзларининг хатти харакатлари оқибатларини кам ўйлайдилар

• Эмоциялар интенсивлиги ортиш хусусиятига эга : хафа бўлиш ўрнин нафрат

•Уларда эмпатик қобилиятлари паст бўлиб , атрофдагиларнинг хиссларига бефарқдирлар

• Дўстликдан кўра қасос ва усутнлиуни афзал кўрадилар

•Ўзаро келишувлар копромиссга камдан кам холарда келадилар

• Рақибининг кечинмалари уларига бефркдирлар тегдошлари томонидан иуларни муносабатлари нотўғри деб бахолоагна холатлар уларни қизиқтирмайди

•Агрессив хулқ уланинг фикрича яхши натижаларга эга бўлишнпи таъминлайди Яъни уларга нисбатан агрессяини чегаралйди деган фикррларга эгалар

Ўсмирлик агрессясини келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлаш , уларнинг эмоционал кечинмаларини,хиссларини тушуниш , улар билан олиб бориладиган психологик коррекция имкониятларини белгилаш имконини беради

Ўсмирга низоли вазиятларда бошқача усуллар билан ҳал этиш имкониятларини тушунтириб бера олиш зарур

Агрессия холатидаги ўсмир катталар, аввало ота- онанинг зарурий эътиборини, талаб қилади Бу холларда психологлар билан маслахатлашиш уларга тарбиявий жараёнда ўзларини хатти харакатларини мувофиқлаштиршни талаб қилади Шуни ёдда тутиш керак- ки агрессив хулқ аввло ўсмирлардаги негатив салбий эмоционал холатлар таъсирида шаклланади шунинг учун катталар аввало ўзларидаги негатив салбий эмоционал холатларини бошқара олишлари зарурдир Бу билан ўсмирга инсоннинг ўзини ўзи бошқара олиши кўп холларда ижтимойи вазиятни яхшилашнинг энг мақбул усули эканлиги хақида намуна сифага айланадилар

Бу борада агрессив хулқ кўринишларининг намоён бўлиши холатларида кескин вазиятни юмшатиш, ўсмирнинг шахсига хурмат билан қараш талаб этилади Бундай холатларда умуман қўллнилши мумкин бўлмаган холатларни таъкидлаб ўтамиз:

-овозни кўтариш , тахдид қилиш

- Тайзиқ ўтказиш

- норозилигини бақириқ билан билдириш;

- агрессив юз ва тана харакатлридан фойдаланиш

-мазах қилиш, калака қилиш;

- ўсмир шахсига ёки унинг яқинларинига дўстларига нисбатин негатив фикр

-жисмоний куч ишлатиш;

- низоли вазиятга бегоналарни жалб қилиш;

- ўзининг хақлигини тинмай таъкидлаш;

- ахлоқий мавзуларда узундан узоқ сухбатлар ўтказиш,

- жазолаш ёки жазолаш билан қўрқитиш;

- малум бир турга умуилаштириш 2 Хаммангиз бир хилдасиз””хар жоимгидай сен...”

- ўсмирни тенгдошлари билан таққослаш Унинг бошқалрга нисбатан замф жихатларини таъкидлаш;

-ўсмирга босим ўтказиш;

- ўз харакатлрини оқлаш мақсадида мукофот ваъда қилиш.

Айрим холларда юқорида келтириган холатлар қисқа муддатга ўсмир хулқини ўзгартириш мумкин. Лекин кейинги салбий оқибатлари агрессив хулқ кўринишларина кўра кучли бўлган салбий холатлар шаклланишга олиб келиши мумкин.

Ўзаро муносабатлардаги тушунмовчиликларни агрессия вазиятида эмас , балки вазият юмшагандан сўнг ўзаро мухокама қилиниши тавсия этилади Лекин бу борада мухокамани узоқ муддатга чўзиш хам мумкин эмас Бегоналарнинг иштироки тавсия этилмайди Сухбат объектив кучли эмоционал холатларга берилмаган тарзда ўтказилиши мақсадга мувофиқ Сухбат жараёнида ўсмирнинг негатив хулқи оқибатларининг найфақат атрофдагилар усун балки ўзи учун ҳам хафвли бўлган жихатларини атрофлича мухокама қилиш зарур.
Ўсмирлик даври хусусиятлари шундай- ки, у ўзининг нохақлигини тан олишга қийналади Атрофдагиларнинг унинг хулқига салбий бахолаши унга кучли таъсир кўрсатади. Шунинг сухбат жараёни нихоятда эхтиёткорликни талаб қилади Бундай вазиятларда психолог маслахати ўсмир шахсини психологик шикастлантиршда сақлаган холда сухбатни олиб борилиши нихоятда мухимдир

Бу борада ўсмирнинг хатти харакатларини кескин салбий бахолаш мумкин эмас Имкон қадар унинг салбий жихатларини минимал тарзда таъкидлаб қўйиш зарур [масалан сен уни хафа қилмоқчи эмасдинг ” Сенинг ниятларининг бошқача эди”

Агар ўсмир ҳатти- харакатлари атрофдагидлар хаёти ва саломатлиги учун жиддий хавф туғдирса , муайян бир давр ичида ўзгаришларга берилмаса психиатрга мурожаат этиш зарур.Чунки бу холатларда бош миядаги ўзгаришлар натижасида агрессия ўзини ўзи назорат қилишнинг йўқолиши синдроминнг оқибати сифатида юзага келган бўлиб жамият учун хавф туғдириши мумкин .

III-БОБ ЎСМИРЛАРДА ДЕСТРУКТИВ ХУЛҚ КЎРИНИШЛАРИНИ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Тадқиқотнинг бориши

Диссертацион тадқиқотимиз Фағона шахар халқ таълими бўлимига қарашли № 2 ва № 13 ўрта умумтаълим мактабларида олиб борилди

Тадқиқотда иштирок этган тажриба гурухи синалувчиларининг 7 нафари вояга етмаганлар билан ишлаш коммиссиялари рўйхатиларида турадилар Тадқиотда 20 нафар турли девиант хулқ кўринишларини намоён этиб келаётган 13 14 ёшдаги ўсмирлар ва ушба мактабада хулқида салбий ўзгаришглар кузатилмаган 20 нафар ўсмирлар иштирок этдилар Жами диссератацион тадқиқотда 40 нафар синалувчи иштирок.

Диагностик тадқиқотлар учун қуйидаги методикалардан фойдаланилди

1. Синалувчиларда девиант хулқ кўринишларини аниқлаш сўровномаси
2. А.Е. Личконинг и Патохарактерологик диагностик сўровномаси
3. Агрессив хулқ психодиагностикасида кенг қўлланилиб келаётган Басса-Дарка сўровномаси.

Тадқиқот куннинг куннинг иккинчи ярмида ўқув машғулотларига халақит бермаган холда, яхши ёритиладиган синф хонасида хар бир синалувчининг алохида партага ўтказилиши асосидан ўтказилди. Яъни синалувчилар сўровномалар, методикалар борасида ўзаро фирк алмашмасликлари учун зарурий чоралар кўрилди. Таъкидлаш жоиз ки синалувчиларнинг деярли барчаси психодиагностик тадбирларда иштирок этишга қизиқиш билапн ёндошдилар. Тадқиқотнинг биринчи босқичида ўсмирлар билан Девиант хулқга мойиллик даражасини аниқлаш бўйича саволнома: методикаси ўтказилди Ушбу методика Жавобларнинг таҳлили: А – жавоблар 50%дан ортиқ бўлса, девиант хулқни намоён қилишга мойиллик ва интилиш бор. Б - вариантли жавоблар умумий жавобларнинг 50%дан ортиғини ташкил қилса, девиант хулқ намоён қилишга яши- рин ички интилиш мавжуд. В - жавоблар кўп бўлса, оддий, тўғри яшаш тарзига, яхши хулққа мойиллик

устуворлигидан далолат беради Ушбу методика ўтказидлиши тахлили жараёнида назорат ва атжриба гурухи исналувлари аниқланди

	Саволлар	**Назорат гурухи 20 нафар**			**Тажриба гурухи 20 нафар**		
	Ж Авоб вариантлари	А	Б	В	А	Б	В
1	. Ўзингизни ёлғиз ва кераксиз сезасизми	9	2	9	11	7	2
2	Баъзи сабабларга кўра мактабда қониқарсиз ўқувчи деб ҳисоблангансизми?	5	7	8	11	7	2
3	Дўстларингиз сизни кўчага чақиришса, кескин рад қила ола-сизми	8	8	4	8	6	6
4	Ёлғонни кўп қўллайсизми?	8	7	5	8	8	4
5	. Спиртлик ичимлик, гиёҳванд – наркотик модда истеъмол қилиб кўрганмисиз?	1	7	12	7	9	4
6	Пул тикиб, карта, бошқа қимор	2	4	14	4	7	9

	ўйинларини ўйнаб кўр- ганмисиз?						
7	Порнография билан танишмисиз?	4	8	8	5	8	7
8	Сизни кимдир хафа қилса, уни калтаклагингиз келадими?	8	8	4	11	8	1
9	Ҳозир ота-онангиз билан муносабатингиз ёмонлашганми?	2	4	14	9	7	4
10	Интернетга боғланиб қолганмисиз?	8	6	6	5	9	6
11	. Даҳшатли фильмлар кўриш жуда ҳам ёқадими?	5	4	11	4	5	11
12	. Ҳуқуқбузарлик, ёмон хулқ-атворингиз сабаб ички ишлар ходимлари сизни яхши танишадими?	0	0	3	7	5	8
13	Сиз «2» баҳо олсангиз ҳам бунга лоқайдлик ва бепарволик билан	6	7	7	11	7	2

	қарайсизми?						
14	Ота-онангиз сизни тушунмай, танбеҳ беришса, уйдан бош олиб кетгингиз келадими?	5	7	8	6	7	7
	Жами						

Биринчи савол бўйича ёлғизлик хисси ўсмирлик даври кечишида табиий холат бўлганлиги сабабли назорат гурухи ва тажриба гурухларидаги кўрсаткичлар бир бираларига яқин кўрсаткичлар аниқланди Баъзи сабабларга кўра мактабда қониқарсиз ўқувчи деб ҳисоблангансизми саволи бўйича назорат гурухининг 5 нафар тажриба гурухининг 11 нафар синалувчиси “ А “ жавобни белгалаганлар Ўсмирлар учун ўқув фаолияти ахамиятли эканлиги нгуқтаи назаридан бу кўрсаткия уларнинг ў ву фаолиятига нисбатан муносабатларини белгилайди деб айтишимиз мумкин. Спиртлик ичимлик, гиёҳванд – наркотик модда истеъмол қилиб кўрганмисиз саволи бўйича назорат гурухининг 7 нафар синаулвчиси тажриба гурухининг 9 нафар синалувчиси б жавобни танлаганлар Бу кўрсаткич ўсмирлар ўртасида алкоголь ва наркотик моддаларни истемол қилшга қарши қаратилган психопрофилактик чора тадбирларга алохида эътибор қаратилиши зарурлигини англатади.

Ҳозир ота-онангиз билан муносабатлар саоли бўйича тажриба гурухидаги ўсмирлар кўрсаткичи 9 нафар назорат гурухи 2 нафар синалувчини ташкил қилади . Ушбу савол билан боғлиқ бўлган Ота-онангиз сизни тушунмай, танбеҳ беришса, уйдан бош олиб кетгингиз келадими?саволига а жавобнинг

танланиши оилада ижтимоий психологик дезадаптация холатлари мавжудлигини англатади Ўсмирнинг ота оанси билан муносабатлари оилавий муносбатлар психологик профилактика ишларини олиб боришда ўзаро яқин эмпатик муносабтлар ўрнатилишиши зарурлигидан далолат беради

2. Тадқоқотнинг кейинги босқичларида А.Е. Личконинг патохарактерологик сўровномаси,Басса -Даркнинг хулқи оғишганликка мойилликдаражасини аниқлаш асосида ўсмирларнинг характерини ўрганиш м етодларидан фойдаланилди

А.Е. Личконинг патохарактерологик сўровномаси,[ПДО методикаси 13 18 ёшдаги ўсмирларда характер акцентуацияс хамда акцентуация билан боғлиқ характер хусусиятларини ўрганишга мўлжалланган [ўсмирларда алкоголь наркотик моддаларга истемол қилишўга мойиллик, ижтиомий дезадаптация хусусиятларини намоён бўлиши хаавфи эмансипация реакцияси таъсирида ўз ўзига бахо беришга таъсири ўрганишга мўлжалланган. Ушбу методика психологияда ва психиатрияда фойдаланилади.

Ўрганилаётган муаммолар сарасига организмнинг витал функциялари ўзини хис қилиш, уйқу, иштаха, жинсий майллар кабилар киритилган шунингдек атроф ижтимоий мухитга нисбатан муносабатлар қонуниятлар дўстлари нотанишларга ўзига нисбатан муносабтларга нисбатан реакциялари ўрганилади Бу методика жараёнида ўсмирнинг ўзига у ёки бу характер хусусиятини бахолаш таклиф қилинади. Методика валидлиги ўртача 0,85.га тенг.

ПДО методикаси 25 жадвални ўз ичига олади Ҳар танловда 10 тада 19 тагача жавоблар таклиф қилинади Ҳар бир жадвал устунидан синалувчи 3 тадан ортиқ жавобни танлиш мумкин эмас.

Иккинчи босқчида синалувчи ўзи учун энди хос бўлмаган жавобларни танлаши сўралади ҳар бири жавобдан 2 ёки учта жавобни тналиши мумкин

Тадқиқот натижалар №2 қайд этиш номери билан расмийлаштирилади

Иккала босқичда ҳам умуан жавобларни танламаслик имкони берилади.Бу холатда баллар йиғиндиси 0 деб бахоланади.Агар умумия баллар йиғиндиси 7 дан ортиб кетса бу кўрсаткич синалувчининг сўровнома билан ишлашга қийналганлиги, методикага ўтказувчига салбий муносабати ёки интеллектуал ривожланишнинг қуйи даражаси бўлиши мукинлиги таъкидланади Интеллектуал ривожланиш даражаси борасидаги маълумотларни аниқлаштириш мақсадида методикани ўтказишдан олдин синалувчи билан психотерапевтик сухбат олиб борилиши мақсадга мувофиқ.ПДО методикаси яққол намоё бўлувчи , ақлий етишмовчиликларга эга бўлган ўсмирлар билан ўтказилмайди [чегаравий патологик холат , онг бузилиши билан ўткир босқичи психотик холат\.галлютинациялар,шизофрения ва бошқалар]

Методикани ўтказиш учун 0, 5 - 2 соат ажратилади.Методикани ўтказилиш жараёнида синалувчилар гурухи бир бирлари билан ўзаро мулоқот ва муносбатларга кирмаслиги мақсадга мувофиқ бир ирлари билан методика вазифлари ҳақида ахборот алмашиши мумкин эмас.

Маълумотларни бирламчи қайта ишлаш методика калити ёрдамида амалга оширилади Ҳар бир калит билан мос тушган жавоб учун 1 баллдан берилади

Г – гиперактив П – психастеник

Ц – циклоид Ш – шизоид

Л – лабил Э – эпилептоид

А – астено-невротик И – истероид

С – сензитив Н – кўзғолувчан

К – конформ

Айнан бир жавоб учун бир неча кўрсаткич бўйича баллар берилди. Бир неча кўрсаткич бўйича йиғилган баллар «Х». билан белгиланади.

Кейинги босқичда маълумотларни аниқлаштириш қўшимча ва ёрдамчи маълумотларни келтириш шкаласи ОШ [«объектив шкала»].

Ўсмирлардаги характер акцентуацияси диагностикаси амалга оширишда бир неча қоидаларга амал иқлиниши керак

1 қоида 0. Агар олинган кўрсаткичлар бўйича натижалар минимал диагностик даражада бўлмаса [М Д К]ўсмир акцентуация хеч бир шкалага киритилмайди

МДК Г тип учун – 7 балл, Атип учун – 5 балл,қолган типлар учун – 6 баллни ташкил қилади .

2 қоида МДК кўрсаткичи фақат бир тип бўйича юқори кўрсаткичга эга бўлса ушуб тип диагностикланади.

3 қоида Агар кўрсаткичлар икки ёки ундан ортиқ шкала бўйича аниқланмаса К ва шкалалари диагностика қилинмайди

4 қоида Агар эмансипация кўрсаткичи бўйича ўз ўзига бахо бериш даражаси юқори кўрсаткичда аниқланса Сва Пшкалалари диагностика қилинмайди

5 қоида . МДК кўрсаткичи К кўрсакткичи бўйича баланд бўлмаса диагностика қилинмайди.

6 қоида Агар 2,3,4 қоидаларга риоя қилган холларда МДК кўрсаткичи 2 ёки ундан ортиқ типлар бўйича юқори кўрсаткичга эга бўлса бу холда:

а] Акцентуациянинг аралаш типи диагностика қилинади: ГЦ, ГН, ГИ; ЛА, ЛС, ЛИ, ЛН; АС, АП, АИ; СП, СШ; ШЭ, ШИ, ШН; ЭИ, ЭН; ИН;

б] Бир шкала бўйича МДК кўрсаткичи бўйича юқори даражани қайд этилиши холларда энг кўп даражада қайд этилган шкала хисобланади.;

в] Агар ўзаро хусусиятлари бир бирига номутаносиб бўлган шаклалар кўрсаткичи бўйича МДК дан юқори кўрсаткич аниқланса ,улардан бирини истисно қилинади Бунда доминантлик қуйидагича белгиланади:

Г + Л = Г	Ц + Н = Н	Л + П = П	С + Э = Э
Г + А = А	Ц + А = А	Л + Ш = Ш	С + И = И
Г + С = Г	Ц + С = С	Л + Э = Э	С + Н = Н
Г + П = П	Ц + П = П	А + Ш = Ш	П + Э = Э
Г + Ш = Ш	Ц + Ш = Ш	А + Э = Э	П + И = И
Г + Э = Э	Ц + Э = Э	А + Н = Н	П + Н = Н
	Ц + И = И		

Ижтимоий психологик дезадаптация хавфини аниқланиши Ю.В. Попова – Н.Я. Иванова гипертив, лабил, сенситив, шизоид, эпилептоид, истореид, типлар аниқланган бўлса доминант акцентуация типи диагностика қилинади.Агар ижтимоий дезадаптация кўрсаткичларидан намоён бўлиши хақитда бир шкала аниқланган холларда хам бу холат мавжуд деб белгиланади

Ўсмирларда ”хулқи оғишганликка мойиллик даражасини аниқлаш бўйича универсал характерга эга бўлган методиклардан бири «Хулқи оғишганлик холатига моийллик хулқининаиқлаш методикаси хисобланади Ушбу методиа Росия федерациясининг Вологда гуманитар тадқиқотлар ва консультатив маркази тадқиқотчилари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб,методика валидлиги ўртачи 0,85 ташкил қилади Ушбу сўровнома 2 қисмдан иборат бўлиб , биринчи қисми аёл синалувчилар , иккинчи қисми эра синалувчилар учун мўжжалланаган . Сўровномада ўсмир хаёти,унинг одатлари характерининг турли томонлариини акс эттирувчи хаётий вазиятлар келтирилган. Сўровнома 13 ёшдан 18 ёшгача бўлган ўсмир ёшлар учун мўжалланган Тест индивидуал ,гурухий шаклда ўтазилиши **мумкин.**

Хулқи оғишганлик мойиллини аниқлаш методикаси қуйидаги шкалалардан иборат:

1. Ижтимоий мақбул жавобларни бериш установкаларни аниқлаш шкаласи Юқори кўрсаткичлар ўсмир хулқининг ижтимоий мақбул установкаларга мутаноиб эмаслиги белгилайди Қуйи кўрсаткичлар ўсмирнинг ижтимоий установкаларга мос бўлишига интилишларини билдиради.

2. Ўрнатилган меёр ва қоидаларни енгиб ўтишга мойиллик шкаласи

Юқори кўрсаткичлар ижтимоий меъёр ва қоидаларга қарши туришга ўсмир шахсининг йўналганлигини юқори даражасидан далолат беради. Қуйи даражаси шахснинг ижтимоий меъёрларга риоя қилишини англатади.

3. Аддитив хулқга мойиллик шкаласи.

Юқори кўрсаткичлар наркотик моддалар қабул қилишга мойиллик англатади

Қуйи даражаси наркотик моддалар истемол қилиш хафви даражасини ахамиятли эмаслигини англатади.

4. Ўз ўзига зарар етказиш ,аутодеструктив хулқ.

Юқори икўрсаткичлар ўсмирни суицдал хулқга мойиллигини англатади.

Қуйи кўрсаткичлар ўсмирнинг ўз ўзига зарар етьказишга интилмаслигни англатади.

5. Агрессия ва тажаввузкорликка мойиллик.

Юқори кўрсаткичлар Ўсмирнинг атрофдагиларга нисбатан агрессив ва тажаввузкор хулқга мойиллигини англатади.

Қуйи кўрсаткичлар Агресив ва тажаввузкорлик хулқига мойиллик мавжуд эмаслигини англатади.

6. Эмоционал реакцияларни иродвий боўқарувга қодирлиги шкаласи

Юқори кўрсаткичлар ўсмирни ўз эмоционал реакцияларини бошқара олмаслигини англатади.

Қуйи кўрсаткичлар ўсмирни ўз эмоционал реакцияларини бошқара олшга қодирлигини англатади

7. Деликвент хулқга мойилликни аниқлаш шкаласи юқори кўрсаткичлар Ўсмирнинг Деликвент хулқга мойилликни, жамитяга қарши бўлган хуқуқбузарликларни содир этиш эхтимолини англатади.

Қуйи кўрсаткичлар ушбу эхтимолнинг паст даражасини англатади:

8. Аёлларнинг ижтимоий ролини қабул қилиш шкаласи Ушбу шкала фақат аёл синалувчилар билан ўтказилади.

Юқори кўрсаткич Аёлларнинг ижтимоий роллари синалувчи томонидан қабул қилинмаслигини англатади.

Қуйи кўрсаткичлар Синалувчи томоидан аёлларнинг ижтимоий роллари қабул қилинади Тадқиқот жараёнида синалувчиларга уларга нисбатан берилган хукмларни ўқиб “ха” ёки “йўқ” деб жавоб бериш топширилади.

Натижалар қайта ишлашда аёл ва эркак синалувчилар жавоблари учун алохида тест калитлари билан ишланади Тест калити билан тўғри келган жавоб учун 1 балл берилади Ҳар бир шкала бўйича олинган баллар йиғиндиси

бахолавчи кўрсаткичлар билан таққосланади. Бахоловчи жадвал ўсмирнинг у ёки бу девиация турини аниқлаш имконини беради.

Басса Дарка методикаси ўсмирларда агрессивлик даражасини аниқлашда фойдаланилади.

Тадқиқотчилар томонидан агрессив хулқ 2 турда ажратилади [14,31]: мотивацион агрессия, инструментал агрессия. Деструктив хулқ кўп холларда инструментал агрессия таъсири остида пайдо бўлади.

Деструктив омилларни аниқлаш ўсмирларни мотивацион агресияни пайдо бўлиши хафвини аниқлаш имконини беради агрессиянинг қуйидаги турларини фарқлайдилар. А. Бандура, Р.Уолтерсларнинг таъкидлашича, агрессия мотивланган ҳаракатдир, унда меъёр ва қоидалар бузилади, у оғриқ ва азоб чекиш олиб келади. Бу ерда қасддан қилинган ва инструментал агрессия фарқланади. Инструментал агрессияда инсон ўз олдига агрессив тарзда ҳаракат қилишни мақсад қилиб қўймайди, лекин "шундай бўлиб қолади" ёки "бошқа иложи бўлмайди". Бундай ҳаракатда мотив бор, лекин тўла тушунилмаган. Қасддан қилинган агрессив ҳаракатда эса зарар келтириш мотивланган ҳолда амалга оширилади.

Биз тадқиқотларимизда А.Басс-А.Даркининг агрессияни ўрганишга бағишланган методикасидан фойдаландик, чунки бу методика психологик тадқиқотларда, ташхис амалиётида энг кўп ишлатиладиган классик методикалар сирасига киради ва ўсмирлар агрессияси бўйича тўла маълумот бера олади. А.Басс-А.Дарки методикаси хорижий ва маҳаллий психологлар томонидан шахсдаги эмоционал жиҳатларни, яъни, агрессивликни, салбий ҳиссиётларни диагностика қилиш учун кенг қўлланилган.

Мазкур методика 75 та мулоҳазадан иборат бўлиб, респондентларнинг жавоблари махсус калит ёрдамида ишлаб чиқилади ва калитга асосан саккизта кўрсаткич бўйича маълумотлар олинади. Бу кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

1. Жисмоний агрессия – бошқа бир шахсга нисбатан жисмоний ҳаракатлар қилиш.

2. Билвосита агрессия – тўғридан-тўғри эмас, бошқа йўллар билан [четдан, орқа-варотдан] амалга ошириладиган агрессия

3. Жаҳлдорлик – арзимаган баҳона ёки сабаб билан ҳам салбий – ҳиссиётларини кўрсатиш [қўполлик, тез жаҳл чиқиши].

4.Салбий муносабатлар [негативизм] – оппозицион мухолифатчилик] хулқ, одатда бирор-бир авторитетга ёки раҳбариятга йўналтирилган бўлади, бу хулқ талаб этилган қонун ва одатларга қарши пассив қаршиликдан то фаол курашгача ўсиши мумкин.

5.Аламзадалик – атрофдагиларга ҳасад қилиш ва улардан нафратланиш, арзимаган кўнгилсизликларда ранжиш, ғазабланиш ва “бутун дунёни айблаш”.

6. Бадгумонлик – атрофидаги инсонларга бўлган ишончсизлик ва

7. эҳтиёткорлик, фикрича, атрофдагилар уларга атайлаб ёмонлик қилишади.

8. Вербал агрессия – негатив ҳиссиётларини сўз ёрдамида ифодалаш [бақириш, жанжаллашиш, таҳдид қилиш, сўкиш, қарғаш].

9. Айбдорлик ҳисси – субъект ўзининг ёмонлиги, атрофидагиларга зарар келтириши ҳақидаги ўй-фикрлари ҳамда виждонан қийналиши.

Методикани ўтказиш жараёнида текширилувчиларга қуйидагича йўриқнома берилди: “Қуйидаги мулоҳазаларни диққат билан ўқинг ва сизга мос келган мулоҳазанинг қаршисига “+” белгисини, сизнингча нотўғри бўлган мулоҳаза тўғрисига “-” белгисини қўйинг. Саволларни кўп ўйламасдан ҳаққоний жавоб беришга ҳаракат қилинг”. Методиканинг калитига кўра баъзи саволларда “ҳа” жавобига, баъзиларида эса “йўқ” жавобига бир балл берилади.

Тадқиқот методикаси сифатида А.Басс-А.Даркининг “Агрессивликни ўрганиш” методикасидан фойданилди. Танлаб олинган ўсмирлар гуруҳи иккига яъни агрессив хулқ-атворга мойил бўлганлар ҳамда агрессив хулқ-атворга эга бўлмаганларга ажратиб олинди. Танлама гуруҳнинг ҳар иккаласида ҳам тадқиқот методикаси ўтказилиб, натижалар миқдор ва сифат жиҳатидан таҳлил қилинди.

Сўровнома 75хукмдан иборат бўлиб синалувчилар томонидан “ Ха “ ёки ” йўқ” жавоблари берилади

Сўровнома агрессиянинг қуйидаги турларини аниқлаш имконини беради:

Жисмоний агрессия

Билвоиста агрессия

Қўғолучанликка мойиллик

Негативизм

Хафалик

Шубхаланувчанлик

Вербал агрессия

Айбдорлик хисси

2.3.Олинган натижалар тахлили

Тадқиқот ишида 13-14 ёшидаги 30 нафар ўсмир иштирок этди

А.Е. Личко методикаси бўйича ўсмирларда қуйидаги турлардаги характер акцентуациялари аниқланди

Назорат гурухида

Гиреактив ўсмирлар 4

Эпилолептоид 10

Қўзғолувчан тип 2

Эпилиптоид қўзғолувчан 4

Тажриба гурухи бўйича

Гиперактив 5

Эпилиптоид 9.

Қўзғолувчан тип 3

Эпилиптоид қўзғолувчан 3

Девация тури	Тажриба гурухи	Назорат гурухи
Гиперактив 5	5	4
Эпилиптои	9	10

д10.		
Қўзғолувчан тип 3	3	2
Эпилиптоид қўзғолувчан	3	4
жами синалувчилар сони	20	20

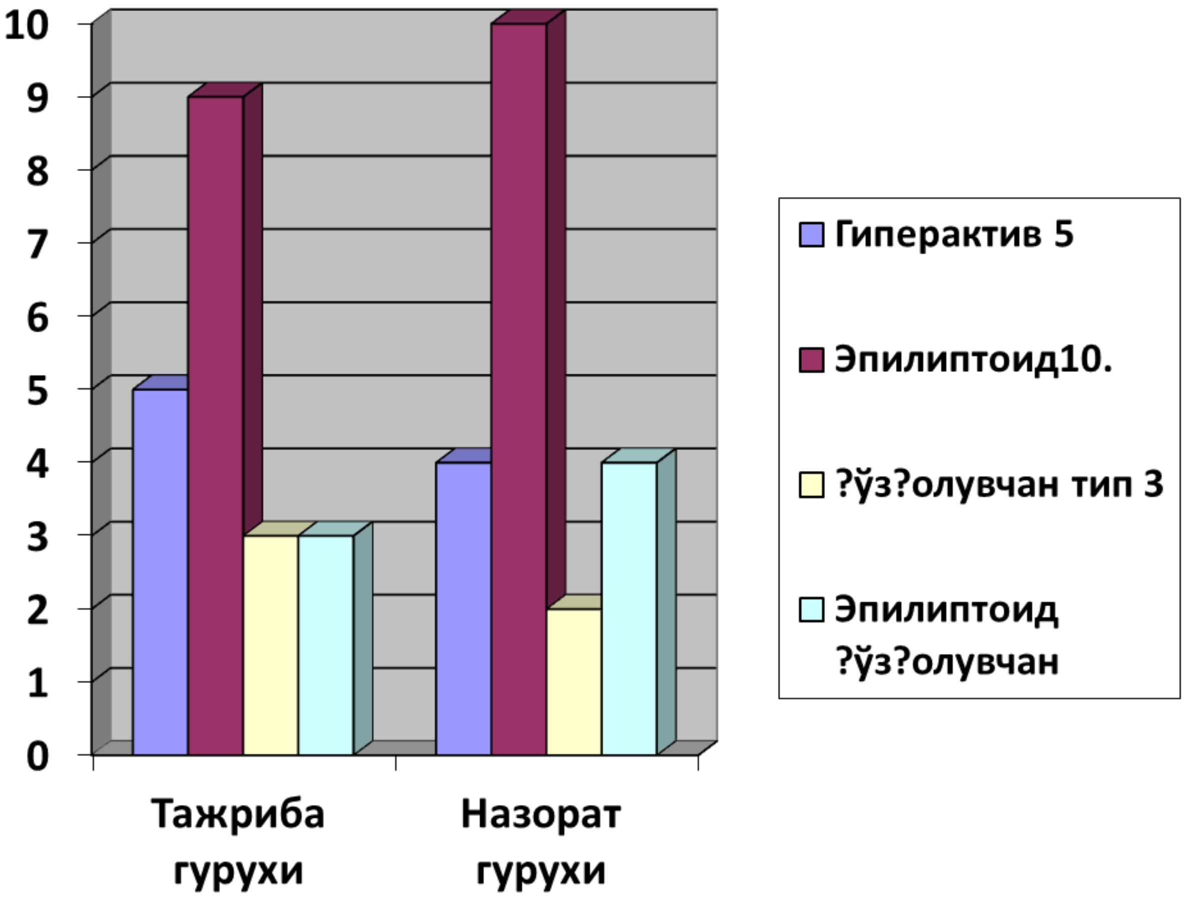

Расм Синалувчиларда характер акцентуацияси тури қиёсий натижалари **[** А.Е. Личко методикаси бўйича]

Акцентуациянинг эпилептоид тури назорат гурухининг 10 нафар синалувчисида аниқланган, бу кўрсаткич тажриба гурухининг .10 нафар синалувчисида ҳам қайд этилди.

Натижалар тахлил асосида қуйидагиларни аниқланди 18 нафар синалувчида тез тез ўзларини ёмон кайфиятда хис этишлари, бу пайтда атрофдаги яқинлари дўстларига нисбатан қўполлик қилишлари мумкинлигини қайд этишган . Кўп ўсмирлар дўстликдан маълум бир манфаат олиш мумкинлигига ишонадилар16 нафар ўсмир хаёт уларни ҳамма билан ҳам очиқчига мулоқот қилиш мумкин эмаслигига ўргатди дега фикрдалар Кўпчилик синалувчилар уларни тинчлантириб, қўллаб қувватлайдиган тушунадиган дўст излашларини билдирадилар.

Алкоголь ичимликларига муносабатлар юзасидан 20 синалувчиларда ушбу кўрсаткия бўйича алкоголь ичимликларига мойиллик аниқланди. Турли

сабаблар кўрсатилган холда алкгол ичимлиликларига мойиллик деструктив хулқ кўринишларини шаклланишига хавф туғдиради.

“ Таваккалчиликка мойиллик” деярли барча ўсмирларда наиқланди Ёш хусусиятлари бўйича ўсмирлик даври уларнинг таваккалчиликка ижобий қарашлари табиий натижа деб хисобланиши мумкин

Таъкидлаш жоиз ки эпилиптоид акцентуацияси ўсмирларда аффектив реакцияларни келтириб чиқарувчи омиллардан саналади Турли ижтимоий вазиятларда ушбу омил эрта алкоголь ичимликларини истемол қилиниши , ижтимоий нормаларни инкон қилиш , деструктив реакцияларни пайдо бўлишига олиб келиши эхтимоли юқори.

Гиперактив тип назорат гурухининг 4 нафар иштирокчиси ва тажриба гурухининг 5 нафар иштирокчисда қайд этилди Ушбу турдаги ўсмирларга деярли кўп вақт давомида кўтаринки икайфиятда бўладилар ,Мувоффақиятсизликлар вазиятида ўзларини йўқотиб қўймайдилар , лекин атрофдагиларга нисбатан норозилик ғазаб хисслари тез пайдо бўлади Одатда улар ёлғизликни ёқтирмайдилар.

Гиперактив ўсмирлар одатда ҳаммадан норозилар,ғазабланиш атрофдагиларга нисбатан эътироз агреесивлик уларнинг атрофидаги инсонларга қаратилади Деструктив хатти ҳаракатларни пайдо бўлишида жиддий хавф саналади.

Бундай ўсмирлар бир хиллик, монотон хаётни, атрофдагилар билан мулоқот ва муносабатларини чегараланганлигини ёқтирмайдилар.

Қўзғолувчан тип назорат гурухининг 2 нафар синалувчиси ва 2 нафар тажриба гурухи синалувчиларида қайд этилди.

Ушбу типнинг асосий хусусияти ўқиш , мехнат қилишни хохламайдилар, кўнгил очар ишларни кўпроқ ёқтирадилар. Танланган хукмлар ўсмирларни ўқув машғулотларидан кўра тенгдошлари билан мароқли вақт ўтказиш афзал кўришларини билдирадилар, Ўзларининг келажак хаётларига нисбатан бефарқ муносабтларни билдирганлар, бу тоифадги ўсмирлар ўзларининг бугунги хаётлари билан яшайдилар “Келажкка нсбатна муносабталар” мавзуси бўйича бу ўсмирлар келажак ҳақида фикрлашни ёқтирмасликларини билдирганлар. Ушбу типдаги ўсмирлардаги идеструктив характер хусуиятларига қўрқоқлик, иккиюзламачилик, иақтанчоқлик, ташқи комфрмлик [очиқдан очиқ карши чиқмайдилар], атроқдагиларни ўзларининг хаётларидаги қийинчиликлар учун айблаш, ваъдаларни кўплаб бериш лекин уларга амал қилишдан бош тротиш каби хуситялар намоён бўлади

Эпилептоид- қўзғолувчан типдаги ўсмирлар назорат гурухидаги 4 нафар , ва тажриба гурухининг 3 нафар синалувчисида намоён бўлган Бу ўсмирларга хокимиятга эришиш, бошқалр устидан хукмрондлик қилиш қўзғолувчан типга мансуб ўсмирларга ўхшаш вақтни кўнгилли ўтказиш хусусияти , айрим вақтларда ироданинг сустлиги сабали эрта алкоголь истемол қилиш холатларини келтириб чиқариши мумкин Яъни ушбу ўсмирлар томонидан танланган хукмлар бундай хулосага келишга гувохлик беради.

Назоратгурухидаги 30% синалувчилар юқори даражада 20% ўрта даражада эпилептоид типи кўрсаткичи аниқланган Гиперактивлик 20% юқори даража қўзғолувчан тип 10% 20% ўсмирлар эпилептоид-қўзҳолувчан типга мансублар.

Тажриба гурухида 35% юқори кўрсаткич 15%ўрта даража кўрсатилган Гиперактивлик 25% синалувчиларда эпилиптоид қўзҳолувчан тип аниқланган.

Олингна натижалар асоида синалувчиларда ижтимоий психологик дезадаптация холати хафви бўлиши мавжуд деб таъкидлаш мумкин.

Олинган натижалар ўсмирларда хулқи оғишганлик кўрсаткичлари бўйича қуйидаги жадвалда келтирилган.

Шкалалар

1. Ижтимоий мақбул жавобларни бериш установкаларни
2. Ўрнатилган меёр ва қоидаларни енгиб ўтишга мойиллик шкаласи
3. Аддиктив хулқга мойиллик шкаласи
4. Ўз ўзига зарар етказиш ,аутодеструктив хулқ
5. Агрессия ва тажаввузкорликка мойиллик
6. Эмоционал реакцияларни иродвий бошқарувга қодирлиги шкаласи
7. Деликвент хулқга мойилликни аниқлаш шкаласи.

Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибди ки 40% синалувчилар 1 шкала бўйича юқори кўрсаткичлар аниқланган. Бу натижа ўсмирлар хулқини ижтимоий меъё ва нормаларга тўғри келмаслигини англатади.

2-шкала бўйича 25% юқори натижалар ўсиналувчилар хулқида ижтимоий меёоларга қарама қарши бўлган хулқий кўринишларга сабаб бўлиши мумкинлигини англатади.

3-шкала бўйича синалувчиларда аддиктив хулқга мойиллик кўрсаткичи 15% синалувчиларда қайд этилди Бу ўсмирларда алкоголь ва наркотик моддаларни истемол қилишга мойллиги борлиги аниқланди. 30% синалувчиларда.

4- шакла бўйича ўсиш кузатилиб ўз ўзига зарар етказиш хавфи аниқланди

5-шкала бўйича 75% синалувчиларда атрофдагиларга нисбатан тажаввузкорлик жисмоний куч ишлатиш имкониятидан фойдаланиш кўрсаткичлари юқорилиги аниқланди.

6-шкала бўйича эмоционал реакцияларни иродавий бошқариш кўрсаткичи 55% синалувчиларда ўзларини эмоционал реакцичларни бошқара олмаслиги оқибатида хуқуқбузарлик харакатлари содир этишларига мойиллик аниқланди

7-шкала бўйича. 25% синалувчида деликвент хулқ кўриншларини содир этиш мойиллик аниқланган.

8-шкала бўйича аёл жисига мансуб ўсмирлар қуйи даражалар аниқлнган Бу кўрсаткич синалувчиларни жамиятдаги аёл ижтимоий ролини ички қабул қилиниши билан асосланади

Шкалалар Гурухлар	Шкала 1	Шкала 2	Шкала 3	Шкала 4	Шкала 5	6	Шкала 7
Назорат	40	25	15	30	75	55	25
Тажриба	30	35	20	35	85	60	35

Жадвал № Назорат ва тажриба гурухларидаги синалувчилар натижаларининг қиёсий тахлили:

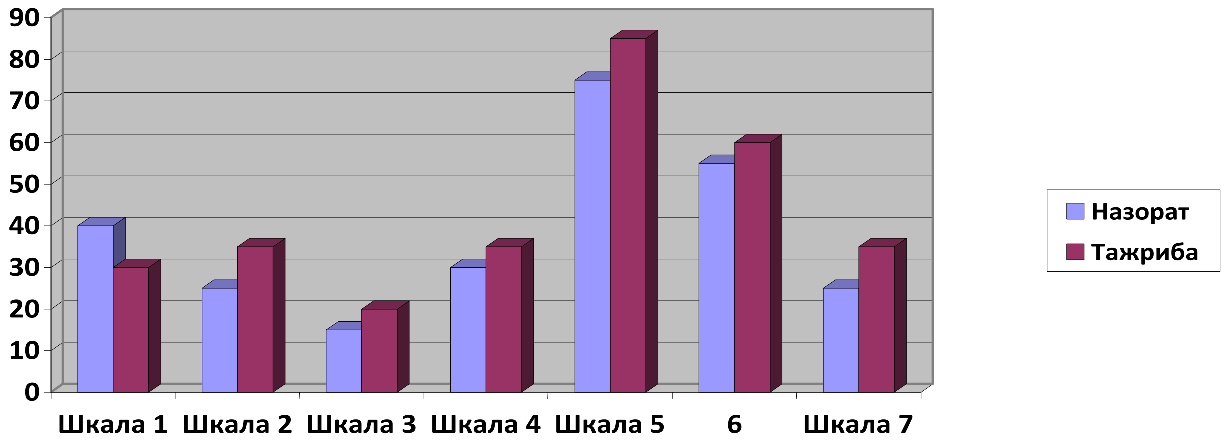

Расм № Жадвал **№ Назорат ва тажриба гурухларидаги синалувчилар натижаларининг қиёсий тахлили**

Юқоридаги натижалардан синалувчиларда ўсмирларда қайси девиант хулқ кўринишларига мойиллик мавжудлиги хақида хулоса қилишимиз мумкинЖадвалдан кўриниб турибди ки аксари синалувчиларда агрессия ва тажаввузкорлик хулқига мойиллик.

Басса-Дарка методикаси бўйича назорат гурухида 30% агрессиянинг қуйи даражаси ўртача даражаси 20%юқори даражаси 50%.ташкил этди

Тажриба гурухида бу кўрсаткич қуйидагиларни ташкил этди 35% агрессиянинг қуйи даражаси ўртача даражаси 15%юқори даражаси 50%.ташкил этди.

Яъни иккала гурухдаги синалувчиларнинг 50% агрессиянинг юқори даражаси қайд этилди Арессия агрессиянинг қуйи даражаси [20% ва 15%]аниқланган Юқори даражадаги агрессия иккла гурухда ҳам бир кўрсаткичга эга бўлган бўлсап қуйи даражасида назорат гурухидагиларга 5%кўпроқни ташкил этган жадвал № Назорат ва тажриба гурухларида агрессиядаражаси қиёсий тафсифи:

Агрессия даражалари	Гурухлар	
	Назорат	тажриба
Қуйи	30%	35%
Ўрта	20%	15%
юқори	50%	50%

Жадвал №

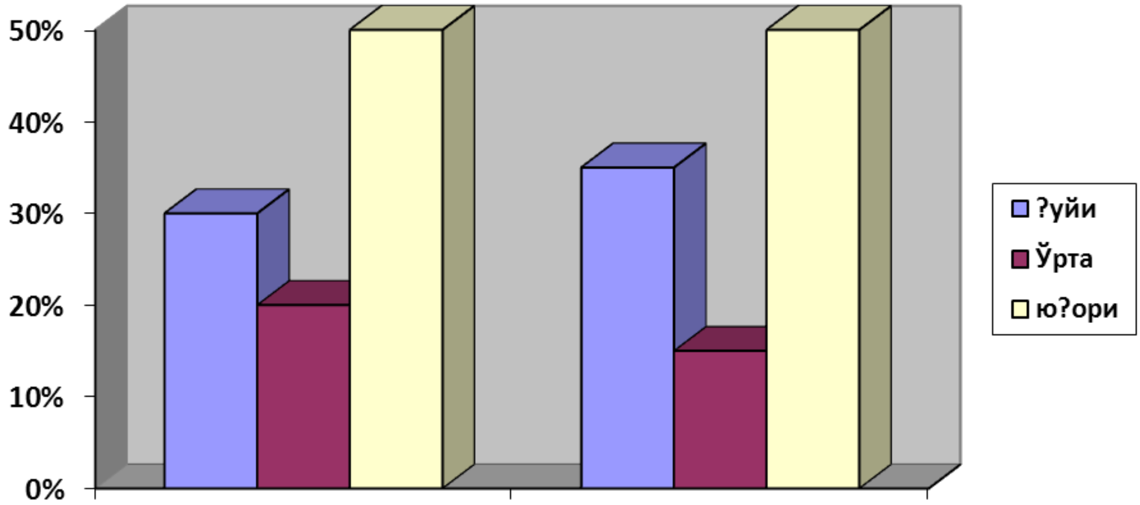

Расм №

Ўтказилган психокоррекцион тадьирлар натижасида синалувчиларда агрессия даражасини ахамитяли пасайганлигини аниқланди бўйича кўрсаткичлар ахамитяли даражада пасайди.

Агрессия даражалари	Назорат	тажриба
Қуйи	56%	58 %
Ўрта	24%	25%
юқори	20%	17 %

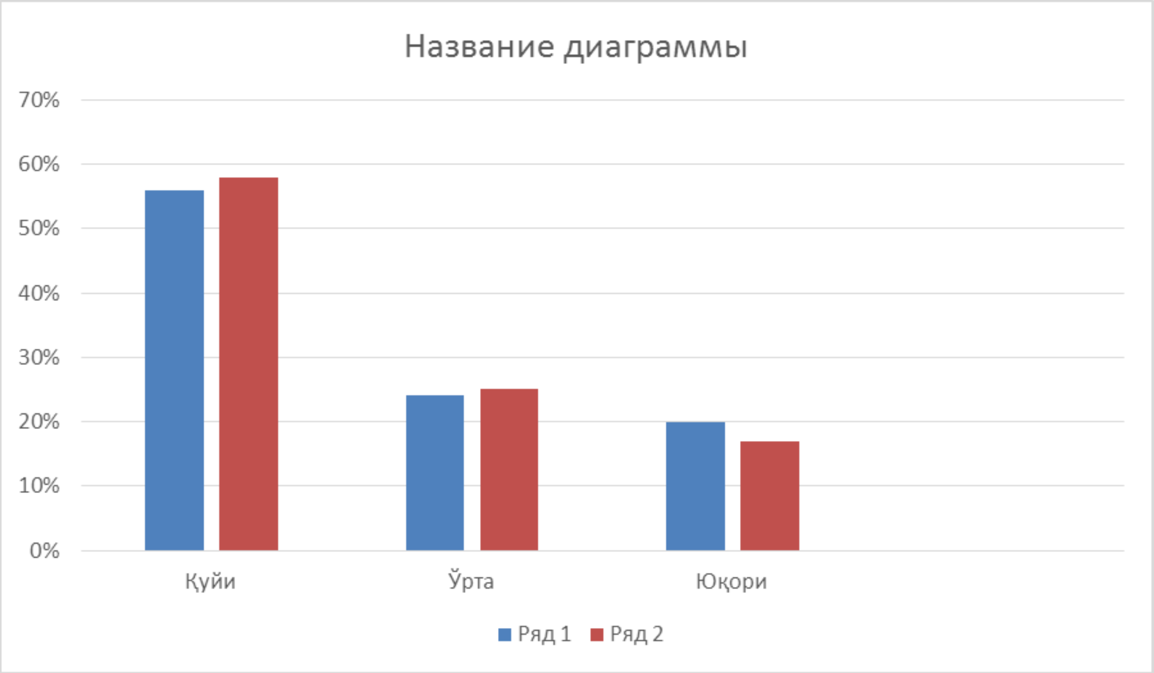

Расм № ... Психокоррекциядан сўнг агрессия даражаси кўрсаткичлари

Тажриба гурухида психокоррекция натижаси асосида ахамиятли ўзгаришлар аниқланди бу кўрсаткич қуйидагиларни ташкил этди назорат гурухида агрессиянинг қуйи даражачи 56% тажриба гурухида 58 % % ташкил этди Агрессиянинг ўрта даражаси назорат гурухида 24% тажриба гурухида 25%ни, юқори даражаси назорат гурухида 20% тажриба гурухида 17 % ташкил этди Яъни иккала гурухдаги синалувчиларнинг агоресcия вуйи даражаси кўрсаткичлари ахамиятли пасайган , айнивақтда юқори даражаси кўрсаткичи пасайган.

3.2Ўсмирларда дестркутив хулқ кўринишларини олдини олиш психологик профилактикаси

Ўсмирларда деструктив хулқ кўринишларининг шаклланиши жамиятдаги ижтимоий меъёрларга зид келувчи хатти ҳаракталрни намоён этиши — бу бирданига, уз —узидан бўладиган ходиса эмас Бу борада мутахассисилар қуйидаги фактларни келтирадилар:

1. Биологик факторлар, яъни болаларнинг ижтимоий щаётга мослашувини мураккаблаштирувчи нохуш физиологик ва анатомик холатлар:

Уларга:

-генетик (ўта ақли зайфлар, кўрлар, карлар ва х.к),

-психофизиологик [яъни инсон организмига салбий таъсир кўрсатувчи, соматик щаракатларни, аллергиялар ва т касадликларни вужудга келтирувчи турли хил зиддиятлар, кимёвий моддалар, энергиялар ва х.к],

-физиологик [атрофдагиларда нохуш кайфият уй\отувчи ташки киёфа, тилнинг дудуклиги ва х..к]

2. Психологик факторлар, яъни инсондаги психопотологик ёки акцентуант [хаддан ташкари] холатлар. Бу факторлар асаб касалликлари [психопатия, неврастения каби касалликлардир]

3. Ижтимоий—педагогик факторлар, яъни болалик давридан бошлаб мактаб, оила ва жамоатчилик тарбиясидаги нуксонлар.

4. Ижтимоий — иктисодий факторлар, яъни бу жамиятдаги ижтимоий тенгсизликдир: жамиятнинг бойлар ва камбараллар деб ажратилиши, щалқнинг маълум қисмининг кашшокланиб колиши, ойлик маошининг камлиги, шнсизлик, инфляция ва х.к.

5. Маънавий— ахлоқий факторлар. Уларга биринчидан, жамиятдаги маънавий кадриятларнинг кадрсизланиши, инсонларнинг маънавий кашшокланиши кирса, иккинчидан, муйян жамиятнинг ундаги руй бераётган девиант щаракатларга бефарқлик, локайдлик киради

Психологик профилактикани тўғри амалга оширилиши деструктив хулқни келтириб чиқарувчи детерминатни аниқлаш асосида ташкил этилиши зурур.

Кенг маънода психологик профилатака психологик диагностика ва психологик диагностика тадбирларининг натижаларига асосланади.

Деструктив хулқга кўринишлари намоён бўлгна ўсмирлар билан ўтказиладиган психологик профилактика 3 босқичда амалга оширилади.

Бирламчи профилактика деструктив хулқ турларини намоён бўлишини олдини олиш мақсадида амалга оширилади Деструктив хулқ ўсмир соғлиги

,хаёти учун хавфли эканлигини тушунтириш ишлари олиб борилади бу босқичда ўсмирларнинг ўз соғликлари учун қайғуриш хисслари етарлича фаолашмаганлиг ,уларнинг хаётий тажриба ва кўникмалари етарлича эмаслигини инобатга олган холда унинг ушбу омилнинг субъектив учун ахамиятини англашига алохида эътибо берилиши зарур.

Иккиламчи профилактика шаклланган деструктив хулқ турларини мураккаблашиши, олидини олиш мақсадидаамлга оширилади Ушбу босқичда деструктив хулқнинг сабаб ва оқибатлари тўғрисида мунозаралар, давра сухбатлари ,ижодий иншолар ўказилиши асосида ўсмир ўз ўзини англаши, ўзидаги хиссиётларни рефлексиқ тушунишга ёрдам беради. Иккиламчи профилактика амалга оширишда тақиқ жазолаш, тушунтириш, вербал профилактика методларидан фойдалнилади Ўзаро эмоционал яқин сухбатлар жараёнида ўсмир учун унинг соғлигиучун Тадвиотчилар ўсмир билан ишлашда фақат вербал проофилатиканинг ўзи етарли эмас деб хисоблайдилар Бу ўринда ўсмирга муқобил диференциал ёндошув асосида хулқ кўриншларини таклиф этиш зарур [соғлом турмуш тарзи, яқин дўстлар билан бирга бўш вавқтларини ўтказиш, оилавий юмушларда ўз хиссасини қўшиш,уй хавйвонларига ғахўолик ва х зо] Психологик тренинглар шунингдек ўсмирларда конструктив хаётий фаолликни оширишга ёрдам беради .

Учинчи босқич асоратларни тузатиш . Мулоқот тренинглари\.давра сухбатлари. Ўсмирлар учун эмоционал кўтаринги рух яратувч и кўнгил очар тадбирлар ташкил этиш . Барча босқичларда ўсмирлар бўш вақтларини тўғри ташкил этилиш масласи алохида эътибор талаб қилади.

Профилактик тадбирларни амалга оширишда қуйидагиларга риоя қилиш зарур.

1.Ўсмир шахсига позитив ёндошув Ўсмир хулқида салбий кўринишларинига эмас ривожлантирилиши зарур бўлган ижобий шахс хусусиятларини аниқлаб , унга таяниш Ўсмирда ижобий ижтимоий хулқ кўринишларига нисбатан позитив муносабатни шакллантириш.

2. Ўсмирни ахборот маданиятини шакллантириш .Ўсмирлик даврида олинган ахборотларни мантииқий тахлил учун хали етарли даражада хаётий тажрибага эга эмасликларини инобатга олган холда . ўз фикрларини ифодалашда ахборот нима учун ва ким томониан берилаётганлигини тахлил қилиш.

3 Фаоллик Ўсмирларга турли ижтимоий фаолият турларида иштирок этиш имконини бериш\назорат Турли ижтимоий психологик сўровномалар ўтказиш , натижалар мониторинги натижаларини тахлил қилиш.

Психологик профилактика ишлари бевосита ўсмир таълим тарбия олаётган таълим муассасалари, оила ва махалла фаоллари билан яқиндан хамкорликда амалга оширилади.

Профилактик ишлар бевосита коррекцион ва диагностик тадбирлар билан биргаликдла амалга оширилади Бунда:

1. Деструктив хулқ кўриншлари намоён бўлган ўсмирларни аниқлаш

2. Деструктив хулқ кўриншларини хақиқий мотивларини диагностикасини амалга ошриш

3. Ўрганилаётган ҳар бир ўсмирнинг ё шва индивидуал хусусиятларини ўрганган холда дифференциал ёндошиш

4. Девиант хулқ кўринишлари,ни шаклланиишини олдини олиш,га йўналтирилган ижтимоий муносабтларга негатив муносабатларини бартараф этиш имконини берувчи профилактик тадбирлар ташкил этиш

5. Ўсмирларни диагностик ва коррекцион тадбирларга иштирок этишга нисбатан ижобий мотивацияни шакллантириш

6 Ўсмирларда агрессияни даражасини пасайтиришга йўналтирлган мулоқот тренинглари ўтказиш

Ушбу вазифаларни амалга оширишда қувйидагиларга алохида эътибор берилиши зарур:

1. Деструктив хулқ кўринишларига сабаб бўлувчи яқин ижтимоий мухитдаги негатив таъсирни бартарф этиш.

2. Ижтимоий мухитнинг салбий таъсирига нисбатан психологик химоя механизмларини фаоллаштириш[асоциал гурух, нотинч оиладаги низолар ва х зо]

Илмий тадқиқотлар ва амалиёт шуни таъкидламоқда ки ўсмирларда деструктив хатти харакатлар натижасида уларга нисбатан қатъий жазо турларини қўлланилиши хамма вақт ҳам ижобий натижаларга олиб келмайди[ўсмирни махсус ёпиқ типдани интернатга жўнатиш, отаонасини ни хуқуқларидан махрум қилиш, салбий таъсир кўрсатаётга гурух аъзолари билан мулоқотини мажбурий тарзда чеклаш….]

Т.В. Буйневич профилактик ишлар жараёнида коррекцион тадбирларни ўтказлиши зарур бўлган қуйидаги омиларга алохида эътиборни қаратиш зарур деб хисоблайди

1. Девиант хулқ келтириб чиқарувчи сабабни аниқлаш –ўсмирнинг хиссий иродавий хусусиятларисохасидаги бузилишлар, интеллектуал ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари , характер акцентуацияси Ушбу омиллар ўсмирларда ижтимоий психологик дезадаптация холатини шакллантириши , турли жиноий гурухлар таъсирига тушиб қолишига сабаб бўлиши мумкин

Профилактик ишларни амалга оширилиши бевосита психотерапевт, психиатр, психолог, педагоглар яқин хамкорлиги асосида амалга оширилиши профилактик тадбирларни комплес тарзда , амалга оширилишини таъминлайди Бу холларда профилатик тадбирлар зарурий холларда даволаш муолажалари билан бирга олиб борилиши асосида ўтказилади

2. Ўсмирда ахлоқий қадриятларни етарли даражада шаклланмаганлиги ,ўзидаги хисситларни бошқара олмаслиги ,ўзига нистан танқидий муносабат[мен ўзи ёмон одамман»,лекин яхши инсон бўлишим керак « ва х зо

3. Катталарнинг ўсмир фикрича адолатсиз муосабатлари хатти харакатларига нисбатан қатъий салбий реакцияси [ўсмирнинг ташқи ижтимоий таъсирларга нисбатан таъсирчанлиги. Уятчанлик,хафа бўлиши.камситилиши хисси, адолатсизлик , ўч олиш хисси]Бу холатнинг асосий сабаби катталарнинг ўсмирлик даври ёшга хос бўлган хусусиятларини

яхши билмасликлари асоида ўсмирдаги чики кечинмаларга нисбатн ўз вақтида муносабтларинитўѲри ифодаламасликларидир Шунинг учун профилакти тадбирлар бир вақтнинг ўзида педагоглар ва ота оналар билан ўтказилиши мақсадга мувоқиқ саналади.

4. Ўсмирдаги ўз ўзини англаш ва ўз ўзини бахолаш даражаси хусусиятлари Ўсмирларда катталардан фарқли тарзда ўзларининг қадриятлар тизими бўлиб ўзларинии хақлигига қатъий ишонадилар. Айрим холларда уларнинг ўз хатти харакатларига катталар томонидан кутилган даражада ижобий бахоланмаганлиги сабабли салбий эмоционал холат шаклланади Профилатик тадбирлар жараёнида ўсмирларни ўз ўзига бахо бери даражасини юксалтириш вазифалри ҳам алохида ўрин эгаллаши зарур.

5. Хулқий оғишлар айрим холларда ўсмирлик даври учун хосбўлган хусусият ҳам хисобланади Ўтказилган тадқиқотимизда назорат гурухи ва тажриба гурухидаги характер акцентуацияси бўцича натижаларнинг ўхшашлиги фикримизнин яна бир бор исботлайди

Ўсмирларда хулқида детсруктив хулқ кўринишларини шаклланишини олдини олиш ва бартараф этиш қуйидаги тамойилларга алохида эътибор қаратилиши зарур.

1. Ўсмир онгида ўзининг атрофдагилар учун кераклилик хиссини тарбиялаш,уларни ижодий тушуниш, виждонийлик туйгусипи тарбиялаш Ўсмир шахси ва индивидуаллигини хурмат қилиш
2. Ўсмирнинг тенгдошлари билан шахслараро муносабатларини фаоллаштириш, ижтимоий фаоллигини ривожлантириш.
3. Ўсмирни яқин ижтимоий мухитидаги инсонлар хатти харакатларини тўғри тушунишига эришиш.
4. Ўз - ўзига хурмат, мустақиллик хис- туйгусини шакллантириш.
5. Ўсмирлар орасида, мехнатда ва мактабда му ни оилада тенгдошлари, катта ёшдаги одамлар мулокотга кўнимкаларини шакллантириш.
6. Ўсмирда иродавий хусусиятларни ривожлантириш, масъуцлият , ўз хатти характалари оқибатларини мантиқий тахлил қилиш

7. Ўсмир шахсини ривожланишига йўналтирилган конструктив фаолият турига жалб қилиш

8. Ўсмирларда эртанги кунга ишонч, хатиё мақсадлар қўйиш,хавотиирланиш даражасини меъёрлаштириш.

9 Улардадаги маънавий ахлоқий қадриятлар тизимини шакллантириш

10. Ўсмир қизиқишлари , қадриятлар тизими мотивацион сохасини психологик диагностикаси натижаларига асосланган психологик профилактика ва коррекцион тадбирларни маолга ошириш.

Ўсмирларда деструктив хулқ кўриншлари намоён бўлиш холаларини олдини олишда қуйидаги вазифалрни амалга ошириш зарур

1. Ота оналар , педагоглар тарбиячилар , ижтимоий хизмат ходимларининг ўсмир ёшларнинг ёш ва индивидуал хусиятлари ҳақида психологик саводхонлик даражасини юксалтириш ижтимоий щаётини

2. Ўсмирлар ривожланишида деструктив хулқ кўринишларини келиб чииш сабабларини ва уларни ҳал этиш усул ва воситаларини аниклаш

2. Уларнинг ички маънавий дунёсини соғломлаштиришга дойр чора-тадбирлар керак бўлади. Бунинг учун:
3. Зарурий холларда психолого — тиббий, педагогик ёрдам кўрсатиш.

4. Касб танлаш бўйича маслахат бериш бўлими.
5.Оилавий хаётнинг уйғунлигини таъминлаш мақсадида оила ва махалла ҳамкорлигини мустахкамлаш

6. Ўсмирларга жинсий ривожланиш хусусиятлари бўйича индивиудал маслахатлар бериш

7. Ўсмирлар ижтимоий фаолликни юксалтириш мақсадида эмоционал жозибали оммавий тадбирлар уюштиришУшбу тадбирларда уларни фаоллигини ривожлантириш

8. Ўсмирлар ўртасида уларнинг ёш ва индиивдуал хусусиятларини ўрганишга йўналтирилган психологик диагностиа тадбирларни амалиётчи психологлар томонидан мунтазам тарзда олиб борилиши Ўзаро муносабатлардаги тушунмовчиликларни агрессия вазиятида эмас , балки вазият юмшагандан сўнг

ўзаро мухокама қилиниши тавсия этилади. Лекин бу борада мухокамани узоқ муддатга чўзиш хам мумкин эмас. Бегоналарнинг иштироки тавсия этилмайди. Сухбат объектив кучли эмоционал холатларга берилмаган тарзда ўтказилиши мақсадга мувофиқ. Сухбат жараёнида ўсмирнинг негатив хулқи оқибатларининг найфақат атрофдагилар усун балки ўзи учун ҳам хафвли бўлган жихатларини атрофлича мухокама қилиш зарур. Психологик коррекция жараёнида ҳар бир текширилаётган ўсмир билан суҳбат бошиданоқ дўстона муносабат ўрнатиш даркор. Психолог суҳбат учун шундай илиқ муҳит яратиши керакки, ўсмир бу муҳитда ўзини яхши ва эркин ҳис қилиши зарур. Психологларнинг тадқиқотларидан шу нарса маълум бўлдики, девиант хулқли ёшлар ўз маданиятларига, яъни ўша гуруҳ ёшларига хос ҳаракат қадриятларига эга. Девиант ўсмирлар ўз ҳаракатла- рининг ахлоқсизлигига қисман бўлса ҳам ишонадилар. Юқоридаги ҳолатларни психолог деструктив хулқли ўсмиир ёшларнинг ахлоқий- ҳуқуқий меъёрларини таҳлил- диагностика қилаётганида эътиборга олиш зарур. Якка тартибда ўтказилган суҳбатлар давомида деструктив

хулқли ўсмирлар намоён қилган таҳлилий кўрсаткичлари, номсиз анкета сўровномаси жавоблари орқали тўлдириш мумкин. Шу мақсадда тузилган анкета сўровномалари саволлари 20 тадан ортиқ бўлмай, қуйидаги ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ҳақида ту- шунчаларни қамраб олса, мақсадга мувофиқдир:

- жамият талаб қилаётган ахлоқий ва ҳуқуқий хулқ меъёрла- рини билиши;
- ўсмирнинг ҳаётий қадриятлари мезони;
- ўз хатти-ҳаракатидаги хатолик ва ҳуқуқбузарлик даражасини идрок этиш;
- ўқитувчиларга, ота-оналарга, оиланинг бошқа аъзоларига бўлган ўз муносабатини баҳолай билиш;
- синфдош ва кўчадаги дўстларига унинг муносабати ва улар- нинг ўсмирга бўлган муносабатига баҳо бера олиш;
- девиант хулқ намоён қилишга мойиллигини идрок этиш;

• ўз сифатларига, қобилият ва имкониятларига, ўз шахсиятига баҳо бера олиш;

• мактабдаги ўқишига, ўз соҳасидаги ва ҳаётий йўлидаги ке- лажагига бўлган муносабат

Ўсмирлик даври хусусиятлари шундай- ки, у ўзининг нохақлигини тан олишга қийналади Атрофдагиларнинг унинг хулқига салбий бахолаши унга кучли таъсир кўрсатади. Шунинг сухбат жараёни нихоятда эхтиёткорликни талаб қилади Бундай вазиятларда психолог маслахати ўсмир шахсини психологик шикастлантиршда сақлаган холда сухбатни олиб борилиши нихоятда мухимдир Бу борада ўсмирнинг хатти харакатларини кескин салбий бахолаш мумкин эмас Имкон қадар унинг салбий жихатларини минимал тарзда таъкидлаб қўйиш зарур[масалан сен уни хафа қилмоқчи эмасдинг" Сенинг ниятларининг бошқача эди".

Сухбат жараёнида ўсмирни ўз фикринигизга албата қўшилишини талаб қилиш мумкин эмас, ўсмирга унинг нуқтаи назари айтишга имкон бериш ўзаро келишуга келиш шартларини хакорликда шакллантириш зарур.

Ўсмирга жазо беришдан олдин уни хулқини ўзгартириш керакми ёки унинг келтирган муаммолари учун жазолаш керак- ми ? деган саволни қўйиш зарур Ўсмир ўзини нима учун жазоланганлигини тушуниш керак Унга нисбатан қўйилган талаблар аниқ, лекин кўп бўлмаслиги , у мухими унинг имкониятлари даражасида бўлиши зарур Бу талабларга катталар ўзлари ҳам риоя қилишлари ўсмирга хатти харакатлдари унинг шахс хусусиятларидаги нуқсонларни англатмаслиги таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Айрим холларда ўсмир уни жазолашлари адолатсиз эканлиги таъкидлаб эътироз билдириши мумкин. Бундай холатда катталар ўзларини идора эта олишлари ўз навбатида ўсмирга нисбатан агрессия билдирмасликлари зарур Уларнинг кескин бўлмаган холда қатъий аниқ ифодаланиши ўсмирнинг уни жазолашга хақли эканлигинизни англатади.

Низоли вазият ҳал этилгая жазоланиш ҳам тугайди, кейинги вақтларда ўсмирга қилган хатоларини таъкидлаш асло мумкин эмас. Деструктив хулқ

кўринишлари намоён бўлишига олиб келувчи агресСухбат жараёнида ўсмирни ўз фикринигизга албата қўшилишини талаб қилиш мумкин эмас ,ўсмирга унинг нуқтаи назари айтишга имкон бериш ўзаро келишуга келиш шартларини хакорликда шакллантириш зарур.

Ўсмирга жазо беришдан олдин уни хулқини ўзгартириш керакми ёки унинг келтирган муаммолари учун жазолаш керак- ми ? деган саволни қўйиш зарур Ўсмир ўзини нима учун жазоланганлигини тушуниш керак Унга нисбатан қўйилган талаблар аниқ, лекин кўп бўлмаслиги , у мухими унинг имкониятлари даражасида бўлиши зарур Бу талабларга катталар ўзлари ҳам риоя қилишлари ўсмирга хатти харакатлдари унинг шахс хусусиятларидаги нуқсонларни англатмаслиги таъкидлаш мақсадга мувофиқ.

Айрим холларда ўсмир уни жазолашлари адолатсиз эканлиги таъкидлаб эътироз билдириши мумкин. Бунда " суҳбатдошни тинглай олиш,унинг эмоционал ҳолатига мослашиш, дунёқарашларнинг бир-бирига мос келиши мулоқот самарасига ижобий таъсир кўрсатади."[1] Уларнинг кескин бўлмаган холда қатъий аниқ ифодаланиши ўсмирнинг уни жазолашга хақли эканлигинизни англатади айни вақтда ўсмирнинг жазога нисбатан тўғри муносабатини шакллантиришга ҳам алохида эътибор бериш зарур.

Низоли вазият ҳал этилгач ,жазоланиш ҳам тугайди, кейинги вақтларда ўсмирга қилган хатоларини таъкидлаш асло мумкин эмас Ўсмир деструктив хулқ кўринишларини олидини олиш ва бартараф этишнинг энг мақбул усули катталарнинг ўз ўзларини бошқара олиш , сабр тоқат билан ўсмирга мақбул йўлларини кўрсата олишга боғлиқ Бундай холатларда катталардаги хазиллар биргаликда бирор бир фаолиятни бажариш тавсия этилади.

Боб бўйича хулосалар

Тадқиқот иши тажриба қисми Фарғона шаҳар №2-ўрта умумтаълим мактабларининг 13-16 ёшдаги 8-9 синф ўқувчилари билан олиб борилади.

---

[1] актуалные проблемы филалогии.М.Узақова"Тил ва нутқ мулоқот воситаси сифатида."Андижон-2016 йил,38-бет.

Ўсмирларда деструктив хатти ҳарактларга олиб келувчи девиант хулқни ўрганиш бўйича қуйидаги методикалардан фойдаланилди[2].

Агрессив хулқга мойиллик даража психологик диагностикаси назорат гурухидаги ўсмирларда ҳам тажриба гурухидаги ўсмирларда ҳам агрессиянинг юқри даражасини мавжудлигини аниқлаш имконини берди ушбу кўрсаткич 75% и 85%. Ташкил қилди Ушбу кўрсатки синалувиларда девиант хулқга мойиллик мавжуд эканлигини англатади.

Ўсмирларда акцентуация тури Ликонинг сўровномаси ёрдамида аниқланди Ушбу методика ёрдамида асосий акцентуация турлари аниқланди Б улар гиперактив. Эпилептоид,қўзғолувчан,эпилептоид қўзғолуван типларидир ушбу типларнинг тасифланиши асоида агрессивлик даражасини аниқланишида ўзаро мувофиқлик борлиги аниқланди психологик профилактика ишлари уч босқичда олиб борилди Ҳар бир босқичда деструктив хулқни келтириб чиқарган ижтимои психологик деткрминатларни диагностика натижалари асоиад дифференциал ёндошув амалга оширилди

ХУЛОСА

Ўсмирлик даври онтогенетик тараққиётнинг энг мураккаб палласи ҳисобланади.

Ўсмирлик даврининг энг асосий хусусияти психик ва жисмоний ёки психик ва соматик жараёнлар интенсивлиги билан характерланади.

Айнан шу даврда тез толиқиш, жисмоний заифлик, турли касалликларга мойиллик ъолатларини кузатиш мумкин. Буларнинг барчаси психосоматик ўзгаришлар хисобланиб, психик ва соматик жараёнлар ўзаро узвий боғлиқлигининг натижаси саналади.

Ўсмирлик дарида деструктив хулқ кўриншларини намоён бўлиши девиант деликвент аддиктив хулқ кўриншлари таъсирида намоё бўлиши, ўсмирлик даврининг ўтиш даври хусусияти сифтида вақтинчалик ахмият касб этиши маълум бир эхтиёжлар фрустрациясига жавоб реакцияси сифатида намоён бўлиши ҳам мумкин.

Ўсмирларда деструктив хулқ кўриншларини намоён бўлиши муаммоси комплекс характерга эга бўлиб психолог . психиатр\. Педагоголар\. Ота оналар махалла фаоллари . ўсмир таълим таълим тарбияси учун мутасадди бўлган барча ижтимоий хизмат ходимларининг хамкорликда фаолияти аосида амалга оширилиши ушбу муаммони бартараф этиш имконини беради.

Психологик диагностика тадбирларини амалга оширишда қуйидагиларга алохида эътибор қаратилиши зарур

Ўсмир ёшга хос ва индивидуал хусусиятлари ўрганиш

-Деструктив хулқ ижтимоий психологик детерминантларини аниқлаш

- Ўсмирларда характер акцентуацияяси турини аниқлаш

- Ўсмирларда агрессия даражасини аниқлаш

Психологик коррекция олинган психологик диагностика натижалари асосида амалга оширилиб ижтимоий психологик дезадаптация холатларини бартаря этишга йўналтирилади

-Ўсмирнинг хулқига, хулқ-атвор оқибатларига нисбатан масъулият жавобгарлик хиссларини шакллантириш

- Ижтимоий фаолликни шакллантириш

- Ўз –ўзига бахо бериш даражасини юксалтириш

- Ўсмирни ижтимоий меъёр ва мезонларни ижобий идрок этиш хусусиятлари асосида уларга риоя қилиш зарурлиги мотивациясини хосил қилиш

-Салбий ижтимоий вазият бартарф этиш имконини бўлмаган холатларда [ота- ёки онанинг алкоголь ичимликлари ситемол қилиниши тўхмаслиги, севган инсонини қайтара олмаслиги....] ўсмирнинг ушбу вазиятга нисбатан муносабатини ўзгартириш асосида ижтимоий адаптация даражасини юксалтириш

Амалий тавсиялар

- Ўсмирларни бўш вақтларини таълим муассасидаги тенгдошлари биргаликда ўтказилишини атшкил этиш

- Уларни турли маънавий маърифий йўналганликда ташкил этилган тадбирлардаиштирок этиш мотивациясини шакллантириш. Иштироки учун мақбул шароитларни яратиш

- Педагог ва психологларни деструктив характалрга мойиллик аниқланган ўсмирлар ота оналари билан яқиндан хамкорлигнни мустахкамлаш.

- Амалиётчи психологлар томонидан ушбу ўсмирлар учун индивидуал маслахатлар ўтказилиши бу маслахатларга ўсмир дастлабки учрашувлар “ тасодифий “характерга эга бўлиши мумкин]

- Коррекцион тадбирлар самара бермаган вазиятларда психотерапевт психиатр кўригидан ўтказиш масаласида ота оналар билан сухбатлар ўтказиш

- Ўсмирнинг ҳар бир эришга ютуғини таъкидлаш асосида янги натижаларга интилишини қўллаб қувватлаш